

GABLER DÉNES

TERRA SIGILLATÁK AQUINCUM LEGKORÁBBI TÁBORÁBÓL ÉS ANNAK HELYÉN EMELT KÉSŐBBI RÓMAI ÉPÜLETEKBŐL

(A Víziváros leletei)*

A római határvédelmi rendszer, a *ripa Pannonica* kialakulása szempontjából alapvető fontosságúak az első állandó táborok építésének topográfiai és időrendi kérdései. A római foglalás korában alkalmi, sokszor csak demonstratív expeditioinak – régészetileg kevés nyomot hagyó – táborait az 1. sz. közepétől az Italiából kiinduló, radialisan futó utak mentén és azok végpontjainál épült táborok rendszere váltotta fel.¹ Az aquincumi vízivárosi tábor ennek az erődláncolatnak (Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Solva, Lussonium) egyik fontos láncszeme lehetett; feltehetően a legkorábbi, nemcsak Aquincumban, hanem egész Kelet Pannoniában.

A VÍZIVÁROSI LELŐHELYEK

A tábor létezéséről és helyéről a korábbi kutatás csak a 19. század végén a Corvin téren, a korai tábor mellett É–D irányban húzódó út mentén előkerült 1. századi katonai sírkövek és szórványos kutatások során tett megfigyelések révén szerezhetett tudomást. Ennek alapján ismerték fel már több mint fél évszázaddal ezelőtt, hogy a Víziváros területén korai római tábor lehetett,² bár azt korábban a Bem tér környékére lokalizálták. A sírkövek tanúsága szerint első helyőrség az ala I Hispanorum lehetett.³ Ezt az alakulatot a Kr. u. 69 évet követően az ala I Hispanorum Auriana váltotta fel, amely a 2. sz. elejéig maradt Aquincumban.⁴ Nagy T. a sírkövek párhuzamai alapján feltételezte, hogy egy ismeretlen nevű ala már a hispaniai csapattest előtti időben, tehát Kr. u. 50–nél korábban is itt állomásozhatott.⁵ A tábor helyére

a sírkövek lelőhelyei utaltak.⁶ A sztélék lelőhelye természetesen csak közvetve határozhatta meg a tábor helyét, hiszen a sírköveket a táboron kívül futó É–D-i irányú út mentén húzódó temetőben állíthatták fel. (Többek közt ezért nem lehetett a castellum helye a Bem tér).⁷ Minthogy a táborhoz tartozó temetőkben előkerült sírkövek feliratainak a legio II Adiutrix katonáinak nevei is megtalálhatók, feltételezték, hogy a legio vagy annak részlegei is állomásozhattak a Vízivárosban.⁸

Kisebbségi kutatások már folytak a Víziváros területén. Az 1991-ben Kérdő K. vezetésével újra induló, 1995 után is folytatódó ásatások, leletmentések során – nagy felületen végzett feltárásokkal – egymással szorosan kapcsolódó területeket kutattak. Ennek ellenére a tábor pontos helyét még nem ismerjük, mivel a védművek (*agger, fossa*) e munkálatok során nem kerültek elő. Az ásatások során részben a táboron kívül futó főút, valamint a feltárt kemencék, sírok helyzete alapján sikerült az 1. századi tábor feltételezhető kiterjedését meghatározni; az általuk körülvelt területen (Medve u. 8–14., Gyorskocsi u. 26., Vitéz u. 10) belső utak részleteit és szabályos rendben elhelyezkedő korai fa építményeket feltárni.⁹ A hadtörténeti adatok szerint a tábort a 2. sz. elején felhagyták, helyén római település épült, amely a 4. sz. második feléig továbbélt. A 2–3. századi épületek funkciója még kérdéses. Feltehető, hogy ezek polgári településhez tartozhattak.¹⁰ Ilyen felhagyott tábor helyén létesült telepet Germania superior és Raetia területéről egyaránt ismerünk (Arae Flaviae–Rottweil, Lopodunum–Ladenburg).¹¹

* Ez a munka a 72292 sz. OTKA pályázat támogatásával készült el.

¹ GENSER 2001, 13–15.

² RADNÓTI 1955, 24–26; MÓCSY 1962, 634; NAGY 1973, 86; PÓCZY 1976, 88.

³ KUZSINSZKY 1900, 25.

⁴ LÓRINCZ 2001, 67.

⁵ NAGY 1971. 103–161.

⁶ CIL III 14349,8=TitAq 689–Szilágyi Dezső tér, CIL III 14349,4=TitAq 631–Fő u.36, CIL III 15163=TitAq 594–CIL III 15164=TitAq667, CIL III 10513=TitAq 860. Bem tértől északra, CIL III 10514=TitAq 676. Zsigmond (Frankel Leó) u. 66; SZILÁGYI 1943, 343–344, Frankel Leó u. 74

⁷ KÉRDŐ 2005, 94–95.

⁸ ALFÖLDI 1959, 133–136

⁹ KÉRDŐ 2003, 81–84.

¹⁰ KOVÁCS 1998, 15–16; KOVÁCS 1999, 285–289; KOVÁCS 2004, 183

¹¹ RABOLD–SOMMER 1996, 17–18

A 4. század második felétől kezdve a korábbi, már felhagyott épületekbe vágott sírokat a késő-római lakosság.¹²

A feltárások során sok információ és óriási mennyiségű leletanyag halmozódott fel.¹³ Ennek feldolgozása, az építmények és a hozzájuk tartozó telepjelenségek, metszetek valamint az évszázadok során változó településszerkezet bemutatása, az ezek kronológiai vázát adó leletanyag publikálása nemzetközi érdeklődésre is számot tart. Csak a leletanyag vizsgálata alapján kaphatunk választ arra a kérdésre, hogy meddig állhatott fenn ez a település? A régészeti megfigyelések, a kiszedett falakba ástott sírokat a terület fokozatos felhagyására utalnak. 4. századi sírokat tártak fel a közeli Corvin téren is.

A leletanyagok közlése nélkülözhetetlen a településjelenségek keltezéséhez. Erre eddig nem került sor – leszámítva egy csekély mennyiségű kerámiaanyagot, amely a Királyfürdőnél a Fő utca – Ganz utca sarkánál került elő.¹⁴ Az érme mellett különös jelentőségű a több mint 1000 terra sigillata közre-adása.

A TERRA SIGILLATÁK KUTATÁSÁNAK HELYZETE

A vízivárosi feltárások során 16 lelőhelyről eddig 1030 sigillatát vehettünk fel. Ez a szám korántsem teljes, minthogy a leletanyagok mosása, múzeológiai feldolgozása mennyiségüket folyamatosan növeli. Ennek ellenére nem mondhatunk le az eddig megismert anyag feldolgozásáról, mivel ennek összetétele lényegesen eltér az óbudai alatáborok vagy a canabae és a polgárváros leletanyagától. Korábban Kaba M. 28 sigillatát közölt a Király fürdő területéről, további 5 edényt publikált Vágó E.¹⁵ A Gaspárecz által 1913-ban a Fő u. 70. sz. ház telkén végzett ásatás leletei közül. Ezek bevonásával a lelőhelyek száma 19-re, a sigillatáké 1064-re nő. A leletanyagok közül teljes elemzést végezhetünk az 1994-ben a Medve u. 8-14 telkén, a 2002-ben a Gyorskocsi u. 26., ill. a 2002-ben a Ganz u. 12-14. telkén végzett ásatások során előkerült sigillatáknál (1. kép). A Medve u. 8-14 feltárás leleteiről (közel 400 db) előzetes meghatározás alapján már korábban kronológiai elemzést és histogramot közöltünk.¹⁶

AZ ITÁLIAI SIGILLATÁK

A terra sigillata jelentős része (több mint félszáz darab) itáliai áru. Ezek a típusok ugyan az óbudai

alatáborok, sőt a castra legionis területén is megtalálhatók,¹⁷ ilyen mennyiségben azonban csak a Vízivárosban lelhetők fel.

A műhelyek meghatározásához lényeges segítséget nyújtanak a folyamatban lévő neutronaktivációs (NAA) vizsgálatok, amelyeket Dr. Balla M. végez a BME Nukleáris Technikai Intézetében. Csak ezek eredményei alapján dönthető el, hogy van-e a leletek közt arezzoi áru, amely a legiotáborok: Siscia, Poetovio és Carnuntum, sőt Savaria itáliai sigillata-anyagában gyakrabban fellelhető. Az arezzoi eredet leginkább a Királyfürdőnél talált L.GE.(Ilius) töredék¹⁸ esetében vehető számításba. Sajnos ezt az edényt már évekkel ezelőtt sem találtam meg a BTM anyagában, így sem minőségi jegyei, sem mintavétel útján történő analitikus vizsgálattal sem tudjuk meghatározni. Korábban L. Gellius edényeit S. Zabeckly-Scheffenecker kizárólag az arretiumi manufaktura gyártmányainak tartotta.¹⁹ Ezt újabban G. Schneider vonta kétségbe.

A Pó vidéki műhelyekből származó példányok minőségi jegyei (Fabrikat) alapján négy nagyobb csoportba sorolhatók.

Az ún. A² áru, amelynek jellemzői²⁰ vastag, magas fényű, narancsvörös vagy barnászörös bevonat. Agyaga narancsosbarna, magas hőfokon keményre égett, sarkosan törik, benne sötétebb zárványok találhatók. Ennek a gyártmánynak minőségi jegyei sokszor jobbakként, mint az arezzoi sigillatáké.²¹

A másik a késői Pó vidéki D áru. Ennek narancsvörös bevonata vastag, felülete fényes, agyaga porosus, narancs- vagy téglavörös, gyakran rozszul égetett.

A harmadik a késő-póvidéki E áru,²² ennek bevonata vékony, foltos világos narancsvörös vagy sárgászöld, agyaga világos okkerszínű, benne sötét zárványok találhatók, pattogzóan törik. Ez a gyártmány a Makjanić féle B II b Fabrikathoz hasonló,²³ míg azonban annak agyaga puha, ezt az árut a keményre égetett agyag jellemzi.

Egyetlen példány mutatja a Pó vidéki, ún. B Fabrikat sajátosságait. Ennek jellemzője a barnás, matt bevonat, a porosus, puha okkersárga agyag. Ez az áru korai; a Claudius kortól fokozatosan eltűnik.

Az optikai jegyek alapján csoportosítható anyagot a NAA vizsgálatokkal megállapított ásványos jellemzői alapján tovább tagolhatjuk.

¹⁷ GABLER 1976, 21, Abb.25

¹⁸ KABA 1963, 13. kép 11

¹⁹ SCHINDLER-SCHEFFENECKER 1977, 248

²⁰ GRÜNEWALD 1983, 11

²¹ SCHINDLER et al. 2001, 124

²² SCHINDLER 1994, 358–359

²³ MAKJANIĆ 1995, 43–44

¹² KÉRDŐ 2005, 94–95

¹³ KÉRDŐ 1997, 399–404; KÉRDŐ 1998, 246–258; KÉRDŐ-KOVÁCS 2000, 76–82; KÉRDŐ 2003, 81–83.

¹⁴ KABA 1963, 259–298

¹⁵ VÁGÓ 1977, 100–104, 108

¹⁶ GABLER 1999, 76

Az itáliai edények nagyobbik része tányérformát mutat; a legtöbb a Consp. 20. 4. 4 típusba sorolható.²⁴ Ez egész Pannoniában gyakori változat; jellemzője a convex peremkiképzés az edény külső falán, míg a belső oldalon gyakori a bevájt horizontális vonal. Az aljrészen sokszor találhatók bevájt koncentrikus körök – köztük sűrű, rovátkolással (Strichelring). Általában applikált díszűek, ami már önmagában kizárja Claudius koránál korábbi keltezésüket.²⁵ A típus különböző változatai az 1. sz. közepétől gyakoriak a Mediterraneumban, elsősorban Pompejiben és Ostia Domitianus kori rétegeiben. A Consp. 20. 4 formán belül M. Schindler²⁶ szerint belső fejlődés eredményeként több altípus különböztethető meg. E. Schindler–Kaudelka szerint viszont a morfológiai különbségek plausibilisnek tűnnek, de időrendi megkülönböztetésük bizonytalan.²⁷ Szerinte a formák belső fejlődése az Augustus kor végéig befejeződött. A minimális eltérés feltehetően a tömegtermelés gyakorlatából adódik és nem a formán belüli fejlődés eredménye. Szerinte az egyes műhelyek, ill. azon belül maguk a fazekasok a kiformázáskor szinte szabadkezet kaphattak. 700 noricumi példány tipológiai vizsgálata során szinte alig talált két teljesen egyforma körvonalat mutató edényt. Csoportosításra lehetőséget leginkább a peremátmérő mérete ad. Nem különíthetők el formaváltozatok minőségi jegyek (Fabrikat) alapján sem. Tagoltabban profilált vagy elmosódottabb körvonalú edények különböző műhelyekben és különböző időpontokban egyaránt készülhettek. A tányérokon általában 8 applikált dísz található kétszer négyes párosításban. Ritka – csak a Fő u. 70. sz. ház telkén végzett ásatás során került elő Consp. 20. 5. 1 típus,²⁸ ennek pereme szélesebb, ezért L. Ohlenroth korábban külön típusba sorolta.²⁹ A magdalensbergi párhuzamoktól eltérően a mi példányunkon nincsenek horizontális vájatok (Rille). Általában két pár applikált dísz helyeztek el ezeknek az edényeknek oldalán (2. kép 1–2).

A másik gyakori forma a szintén függőleges peremű, gyakran gömbszelet alakú tálka (1. kép 3–7) (*acetabulum* vagy *paropsis*), a Consp. 34. 2.,³⁰ ennek nagyobb méretű változata a Consp. 34. 1.³¹ már ritkább (2. kép 6) (92. 9. 41). Ezek a félgömbalakú edények, vállrészükön gallérral és a szájrész alatt horizontális vájatokkal, sem keltezhetők szabályosabb vagy sza-

bálytalanabb körvonaluk alapján, de nem tekinthetjük a változatokat más műhely termékének sem.³² Különbségek természetesen vannak a gallér kialakításában vagy a peremrész magasságában. E. Schindler ötszáz edény vizsgálata alapján akár 63 szeriációs lehetőséget is látott, de szerinte a formavariációknál fontosabb az úrtartalom, azaz acetabulum-ot vagy a nagyobb méretű paropsis-t akart-e kiformázni a fazekas. Ennek ellenére az árnyalatnyi eltérések nem értékelhetők sem időrendi szempontból, sem műhelyspecifikus sajátosságnak nem tarthatók. Oldalfalukra általában 6 applikált dísz helyeztek.

Eddig egyetlen edény sorolható a Consp. 26 formához; ez a Tölgyfa utcában Kérdő K. 1998 évi ásatása során került elő (2. kép 5). A cilindrikus csésze vertikális peremén gyakran található applikált szemüvegspirál, míg oldalán horizontális vájatok futnak körbe. Ilyen vájatokkal hangsúlyozzák az oldalfal és az aljrész közti törést is. Az aljrész általában vízszintes, az edény talpgyűrűs.

Reliefdíszű itáliai sigillata nincs anyagunkban annak ellenére, hogy északetruriai műhelyek Drag. 29/37 formájú variációi mind az aquincumi canabae északi részén (Folyamőr u.), mind a budaörsi telepen előkerültek.³³ Ugyanakkor sok a felrakott (applikált), ill. barbotindíszítésű sigillata. Előbbi is formátál segítségével készül³⁴ sőt bizonyos esetekben az ún. szemüvegspirálhoz (vagy álfül) motívumhoz³⁵ is használnak külön formátalat,³⁶ ezeknek többségét azonban szabad kézzel alakítják ki.

A díszítőmotívumok közül anyagunkban megtalálható:

- a. A nagy girland³⁷ ritka díszítőelem,³⁸ Pannoniában egyedül Carnuntumból ismerjük párhuzamát. Nincs kizárva, hogy a levél egyes részleteit szabad kézzel mintázták, ezért talá-lunk eltéréseket egyes pannoni és noricumi sigillaták díszítései között.
- b. A kis girland stilizált levelekkel (Aq. Mus. 92. 9. 33).³⁹ (2. kép 2)
- c. c) Stilizált rozetta (delfin és maszk párosításával). (2. kép 4; AqMus. 92. 9. 41)⁴⁰

²⁴ pl. KABA 1963, 9. kép 1

²⁵ KENRICK 1990, 86

²⁶ SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, 147

²⁷ SCHINDLER et al. 2001, 127

²⁸ VÁGÓ 1977, Taf. V.1

²⁹ a formához ld. SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, 150

³⁰ ld. KABA 1963, 3. kép 12

³¹ MAZZEO 1985, 15 B

³² SCHINDLER et al. 2001, 128

³³ GABLER A budaörsi terra sigillaták. 2011, 1. kép 1– s.a.

³⁴ PUCCI 1992, 109

³⁵ KABA 1963, 16. kép 1. és 3.; VÁGÓ 1977, Taf. XI. 8

³⁶ STENICO 1954, 112

³⁷ VÁGÓ 1977, Taf.VI.1

³⁸ Típusához ld GABLER 1973, Abb. 4.48; VÁGÓ 1977, Abb. 8.3; ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4. 3. 10; SCHINDLER et al. 2001, G 20– a levélhez ld. OHLENROTH 1934–36, 236.

³⁹ Típusához ld. OHLENROTH 1934–36, 31; GABLER 1973, Abb. 4. 46; VÁGÓ 1977, Abb. 8.1; ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.2– a levélhez ld. SCHINDLER et al. 2001, G 6

⁴⁰ Párhuzamát ld SCHINDLER et al. 2001, R 8

- d. Delfin.⁴¹ Noricum motívumok állnak a legközelebb a Fő utcai példányok díszéhez.⁴² (2. kép 3)
- e. Maszk⁴³ (1. kép 7; AqMus. 92. 9. 152)
- f. Copfos maszk diadémmal (2. kép 6; Aq.Mus. 92. 9. 41) (delfinnel párosítva).⁴⁴ Az applikált díszek készítésének technikai sajátosságait E. Schindler foglalta össze.⁴⁵ Ennek egyik lényeges eredménye, hogy a kisméretű, applikált díszeket leöntéssel nem lehetett másolni; ez olyan komplikált művelet, ami miatt nem is tételezhető fel, hogy ilyen eljárással próbáltak volna pecsétlőt készíteni. Ez a módszer ugyanakkor a dombordízes sigillaták gyártásánál általános.⁴⁶

Az egyes motívumok közül a delfin már az arezzoi manufaktura típuskincsében is gyakori. A késő Pó vidéki műhelyekben szinte kizárólag csak a balra úszó, kisméretű 1,5–2,5 centiméteres delfinet formázták ki.⁴⁷ Mind a Consp. 20. 4, mind a Consp. 34. 1 változatoknál megtalálható.

A girlandok általában stilizáltak; hosszuk különböző. A maximális nagyságuk 8 cm. A kisebb méretűeknél a girlandhoz csatlakozó levelek is stilizáltak. A különbségek legtöbbször a kiformázás minőségét tükrözik. A nagyméretű girlandok ritkábbak; kiformázásuk különlegesebb.⁴⁸

A hosszúhajú, diadémós maszkoknak több változatát ismerjük – a Pó vidéki műhelyekben ezeket általában lent záróvonallal látták el.⁴⁹

A rövidhajú, kerek arcot ábrázoló maszkok is általában a póvidéki műhelyek típuskincsében lelhetők fel. Maszkok mind a Consp. 20 mind a Consp. 34 formákon fellelhetők.

A rozetták közül a Vízivárosból eddig egy stilizált, geometrikus pontrozettát ismerünk. A miénkhöz hasonló típusokat csak a Pó vidéki műhelyekben formázták ki. Típusba sorolásuk sokszor nehéz; az eltérő számú szirmok esetében sokszor kétséges, hogy szándékosan alakították ki az adott számot vagy a kiformázás során egy-egy szirm eltűnt. A Consp. 34 típusú edényeknél jóval gyakoribb ez a motívum, mint a tányérformáknál.

Az itáliai sigillaták között öt bélyeges példány található. Ezek közül legkorábbi a Király fürdőnél talált L. GE(lius) bélyeges példány.⁵⁰ A bélyegből az L betű függőleges hastája is látható.

Az arezzoi (?) L. Gellius műhely piacterülete szinte az egész Római birodalomra kiterjedt. Ha azonban gyártmányainak időbeni megoszlását vizsgáljuk, az egyes időszakokban jelentős különbségekre figyelhetünk fel. Korai szakaszában a mester L.Semproniuszal működött együtt. Ebben a periódusban a középső és a kései Augustus korban négyszögletes keretelésű bélyeget használt. Az így jelzett sigillaták Itálián kívül Germaniában, Galliában és Hispaniában terjedtek el. Ez a bélyegtípus Pannoniában vagy a dunai tartományokban egyáltalán nem lelhető fel, de magában Itáliában is aránylag kevés lelőhelyét ismerjük. L. Sempronius később kivált a közös vállalkozásból, önálló figlinát nyitott Lugdunumban, míg Gellius talán Arretiumban folytatta működését. A galliai sigillatagyártás felvirágzása idején – a többi itáliai mesterhez hasonlóan – L. Gellius is elvesztette északnyugati piacait. Rövidesen felismerte azonban a dunai provinciák felé nyíló új exportlehetőségeket. Tiberius és Claudius korában ez a műhely nagy mennyiségű árut szállított Noricumba – elsősorban a Magdalensbergre – Pannoniába, Dalmáciába és Moesiába.⁵¹ Ez az időszak volt az officina virágkora, amikor exportját Dél Itália és Afrika felé is tudta bővíteni, sőt esetenként Keleten is tudott piacot szerezni. Fentiekből következik, hogy az itáliai területeket kivéve sehol sincs valamennyi bélyegtípus képviselve, mivel a vállalkozás piacterülete a lyoni és a délgalliai sigillata gyárak konkurrenciája következtében állandóan változott. A figlina hosszú működése, exportjának bővülése azt bizonyítja, hogy „marketing”-stratégiája mindig meg tudott felelni a piac kihívásainak. Sikerét nemcsak árujának mennyisége, hanem aránya is bizonyítja. A Magdalensbergre eddig 227 bélyeges példányát ismerjük, míg a többi arezzoi mestert ezen a telepen összesen 180 bélyeges sigillata képviseli. Ez azt jelenti, hogy az etruszai manufaktura egyébként is jelentős exportján belül a Gellius műhely részesedése 55%. A magdalensbergi bélyegek – néhány kivételtől eltekintve – planta pedis, ritkábban planta manu vagy lunula keretelésűek.⁵² A pannoni export jóval szerényebb volt, mint a noricum, ami elsősorban a Magdalensbergre irányult. Tartományunkban 17 lelőhelyről eddig 91 bélyeges példányt

⁴¹ KABA 1963, 16. kép 17; 9.kép 1; VÁGÓ 1977, Taf. X. 2

⁴² Típusához ld. GABLER 1973, Abb.3,20; VÁGÓ 1977, Abb.8, 29 – a noricum anyagból ehhez SCHINDLER et al. 2001, D 16, D 22, D 24 és D 28

⁴³ Legközelebbi párhuzama SCHINDLER et al. 2001, M 47

⁴⁴ Típusához ld. GABLER 1973, Abb. 3,3; VÁGÓ 1977, Abb. 2,22; ZABEHLICKY-SCHIEFFENEGGER 1986, Abb. 4.4.8; SCHINDLER et al. 2001, M 12.

⁴⁵ SCHINDLER et al. 2001, 56–59

⁴⁶ SCHINDLER et al. 2001, 59

⁴⁷ SCHINDLER et al. 2001, 69

⁴⁸ SCHINDLER et al. 2001, 71

⁴⁹ SCHINDLER et al. 2001, 72

⁵⁰ KABA 1963, 13. kép 11

⁵¹ ZABEHLICKY-SCHIEFFENEGGER 1982, 103–107

⁵² SCHINDLER-SCHIEFFENEGGER 1977, 248–249

ismerünk; a legtöbbet Emonából (34 db),⁵³ Sisciából (17)⁵⁴ és Carnuntumból (10).⁵⁵ Egy dobovai lelőhelyű sigillata lunula alakú signaturájától eltekintve⁵⁶ valamennyi Gellius bélyeg *planta pedis* keretelésű. Gellius áruja a dunai limes legkorábbi táborainak fontos időrendi mutatója; a Tiberius–Claudius kori fázis egyfajta vezérlete.⁵⁷ Pannoniai lelőhelyei közül fentiekén kívül fontos Poetovio,⁵⁸ Neviodunum,⁵⁹ Savaria,⁶⁰ Deutschkreutz, Oslip,⁶¹ Katzelsdorf,⁶² Weiden am See,⁶³ Mursella,⁶⁴ Sirmium, Burgenae és Acumincum.⁶⁵

A másik bélyeg CALAMUS Pó vidéki mesterhez köthető (CVA 485), edénye a Tölgyfa utcában került elő (2. kép 5). Ennek a mesternek neve mindig genitivusban található, esetenként az A és az M betűket ligálalták amint ez az aquincumi csészén is látható. Valamennyi bélyege *planta pedis* keretelésű. Ez a mester Consp. 26/27 és Consp. 34. 1 formájú csészéket gyártott. A Magdalensbergen fellelhető példányokat⁶⁶ a *planta pedis* keretelés, valamint a leletegyüttesek alapján Tiberius–Claudius korinak határozta meg S. Scheffenegger.⁶⁷ A noricumi település esetében *terminus ante quem* adat a Magdalensberg Kr. u. 45 körül történő feladása. Az aquincumi vizivárosi tábort éppen Kr. u. 45/50 táján építették ki.⁶⁸ A Bem téri sigillata keltezésénél ez az időpont *terminus post quem* adat. Calamus árujának Claudius–Nero (?) koránál későbbi forgalma nem valószínű; ebben az esetben ugyanis gyártmányai a Flavius kori táborokban is előkerültek volna. Pannoniából párhuzamát csak Sirmiumból ismerjük.⁶⁹ Ritka bélyeg, magából Itáliából is csak néhány előfordulását ismerjük: Aquileiából,⁷⁰ ill. Cupra

Maritimából.⁷¹ A Calamus növénynévből képzett név.⁷² A Thesaurus Linguae Latinae (Leipzig 1900) ennél a névnél megjegyzi, hogy különösen az 1. században gyakori, és inkább rabszolgáknál fordul elő, nem pedig szabadon született személyeknél. Észak-Itáliában Kalamus helyesírással is megtalálható ez a név a Cremona és Brescia közötti területek feliratain, de ismert Chiusiból és Perugiából.⁷³

A harmadik Pó vidéki sigillata-bélyegen a SEC·CT név olvasható *planta pedis* keretelésben,⁷⁴ a név első tagja előtt kis szívalakú dísszel. Ez az edény is a Fő u. 70. sz. ház telkén került elő a Gasperecz-féle ásatás során. A bélyegeken CT inicialét használó familiának nagyobb műhelye lehetett, amelyben rabszolgák vagy libertusok is dolgozhattak (CT·S, CT·SUC, CTAP·S, CT·A, CT·P, CT·R, CT·D, CT·VIR, FES·CT, és SEC·CT) . A nomen gentile talán TAP() lehetett. A hosszabb forma, ha egyáltalán ugyanarra a figlinára vonatkoztatható, ebben az esetben nemcsak a gyártóhely közelében tűnik fel (Soldunoban), hanem a provinciákban is, így a Magdalensbergen,⁷⁵ Sisciában⁷⁶ és Savariában.⁷⁷ Egy CTAP figlina Puteoliban is működött,⁷⁸ amely Hispaniába és a Rajna-vidékre exportált még Augustus korában (a puteoli bélyegek négyszögletesek, tehát korábbiak, mint a Pó vidékiek). Nehéz lenne felelni arra a kérdésre, hogy a puteoli és a késő Pó vidéki vállalkozás ugyanannak a familiának kezében lehetett-e vagy sem? Ez felveti azt a további kérdést is, hogy ha a familia azonos, az nyugati piacainak elvesztése után nyithatott-e műhelyt vagy filialét a Po völgyének nyugati részében? A csoport vezető mestere vagy a műhely tulajdonosa? CTAP·SUC(cessus?) lehetett, akinek áruja a vizivárosi tábor temetőjében a Corvin téren⁷⁹ is előkerült.

Ugyanennek a fazekasnak CT·SUC bélyeges Consp.34 formájú edénye a Bem tértől északnyugatra került elő; ezen a lelőhelyen (Tölgyfa u. 3. – Henger u. 2. – Kacsa u. 7.) egy korai, 1. századi leletegyüttesben többek közt Augustus érmet találtak.⁸⁰ A csoporthoz tartozó Sec(undus ?) fazekast H. Comfort a műhely munkásának, Ph. Kenrick rabszolgának tartja.⁸¹ Utóbbit a bélyegek formája igazolhatja SEC(undus) neve ugyanis minden eset-

⁵³ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGER 1988, 240, Nr. 13, 17, 22, 27–28, 241, Nr. 31–34, 38–40, 49–50, 242, Nr. 56, 59–60, 62, 67, 70, 75, 78–82, 243, Nr. 97, 101

⁵⁴ MAKJANIĆ 1995, 53

⁵⁵ GRÜNEWALD 1979, 2; GRÜNEWALD 1983, Taf. I.3, Taf.7,2–5; ZABEHLICKY–SCHEFFENEGER 1986, Abb. 4. 1. 11; GABLER–RAUCHENWALD 1992, 448

⁵⁶ PETRU–PETRU 1969, Taf.4,3,6

⁵⁷ GABLER 2006, 91, Abb.3

⁵⁸ MIKL–CURK 1968, 64–82; MIKL–CURK 1981, 96

⁵⁹ PETRU–PETRU 1978, Taf. 41, 1, 5, 12, 17)

⁶⁰ VÁGÓ 1977, 108, Taf. I. 1, Taf. II. 3, Taf. IX. 1–3; GABLER 1973, 13, 40

⁶¹ GABLER 1973, 6

⁶² KERCHLER 1967, Taf. LIX. 5

⁶³ BARB 1938, 138

⁶⁴ SZÓNYI 1981, 101

⁶⁵ BRUKNER 1981, pl. 1, 30–38

⁶⁶ SCHINDLER–SCHEFFENEGER 1977, Taf. 94,1–2; ZABEHLICKY–SCHEFFENEGER 1980, 222

⁶⁷ SCHINDLER–SCHEFFENEGER 1977, 334

⁶⁸ KÉRDŐ 1997, 399–404; KÉRDŐ 1998, 248

⁶⁹ BRUKNER 1981, Taf. 1,12 ; Taf. 9,8– a szerző ezt a darabot tévesen dél-galliainak határozta meg.

⁷⁰ CVA 360 a–c

⁷¹ FORTINI 1990, 22, fig. 5,6

⁷² BECHTEL 1917, 593

⁷³ SCHINDLER–SCHEFFENEGER 1977, 363

⁷⁴ VÁGÓ 1977, Abb.5,27

⁷⁵ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGER 1998, Abb.25,1

⁷⁶ MAKJANIĆ 1995, Fig. 33, 38

⁷⁷ GABLER 1973, 44, Abb.5,22

⁷⁸ CVA 1897, a–f

⁷⁹ HABLE 1998, 32

⁸⁰ KÉRDŐ 2005, 91, Abb.8

⁸¹ CVA 2023

ben megelőzi a figlina tulajdonosának praenomenét és gentilitium-át, ennek alapján a rabszolga status joggal feltételezhető. A SEC() C() T() bélyeget használó fazekasnál aránylag kevés típus figyelhető meg, ezek közül kettőnél szív- vagy levélalakú tag látható, akárcsak

FES() C() T() jelzésein. Az első változatnál a SEC() rabszolanév és a tulajdonos neve között jelenik meg az interpunctio, míg a praenomen és a gentilitium között nincs választó-jelzés. A második változat az elsőtől csak a cognomenben különbözik: az emonai Pl.567 sírban⁸² SIC·CT jelzésű sigillata tárgyért találtak. A kisebb bélyegeken a név egyes tagjait elválasztó jelzés egyáltalán nem található meg. SEC·CT is csak planta pedis keretelésű bélyeget használt. A bélyeg típusának feltűnő hasonlatossága ellenére sem lehetünk biztosak abban, hogy FES·CT és SEC·CT ugyanabban a műhelyben dolgozott-e? bár kétségtelen, hogy mindketten ugyanahhoz a familiához tartozó műhely(ek)ben tevékenykedtek. Míg FES·CT áruja részben a D, részben a B II a Fabrikat sajátosságait mitatta SEC·CT gyártmányai inkább az A 2 áruhoz sorolhatók, bár sok publikációból hiányzik a minőségi jegyek leírása vagy a szerzők nem tudták besorolni ezt az árufajtát. Az agyag általában vöröses okker vagy rózsaszínű, a bevonat egyenletes, enyhén fényes.

Ennek az észak-itáliai műhelynek aránylag kicsi az exportterülete. Magából Itáliából mindössze négy lelőhelyét ismerjük; kettő a Pó völgyének nyugati részén, kettő az észak-adriai területeken található; a kettő közötti kiterjedt fehér folt valószínűleg a kutatások hiányát tükrözi. Megtalálható a Torino közelében fekvő Gravellona-Toceban ill. az angerai temetőben,⁸³ Altinoban⁸⁴ és Forum Juliiban.⁸⁵ A műhely Itálián kívül csak Noricumba és Pannoniába szállított. Előbbi egyetlen lelőhely, Flavia Solva képviseli.⁸⁶ Ennek a mesternek áruja Pannoniában többnyire a borostyánút körzetében található meg, így Emonában,⁸⁷ Poetovioban,⁸⁸ Sallán,⁸⁹ Savariában, Sopronbátfalván⁹⁰ és Müllendorfbán.⁹¹ Feltűnő ugyanakkor, hogy a borostyánút két fontos pontján: Aquileiában és Carnuntumban, az út kiinduló pontján és a birodalom határvárosában nem található meg a SEC·CT bélyeges sigillata. A piacterület

legtávolabbi pontja Aquincum. Ide valószínűleg a Poetovio–Aquincum útvonalon kerülhetett. Ez a műhely – piacterülete alapján – kisebb vállalkozás lehetett, amit az is sejtet, hogy majdnem minden lelőhelyről csak egyetlen előfordulását ismerjük. Eből a szempontból Emona és Flavia Solva tekinthető kivételnek.

A figlinában csak néhány formát gyártottak: a Consp. 20. 4, Consp. 21. 3 tányérformákat, ill. a más műhelyben is gyakori Consp. 34. 1 tálkát.

Fenti formák többségén applikált díszítés található SEC·CT edényein is. A tányérformák jellegzetes díszsége a girland vagy a szemüvegspirál – esetenként maszk vagy karéjos levél.

SEC·CT árujának keltezéséhez csak kevés időrendi támpont áll rendelkezésünkre. Érem az angerai temető IV. lelőhelyén feltárt 41. sírban volt, de ez olvashatatlan. Bélyeges sigillata egyik leletegyüttesben sem került elő. Az emonai temető Pl. 367. sírjában cilindrikus üveg pohár volt, amelyet Augustus/Tiberius korától az I. sz. végéig gyártottak. Ugyanebben a síregyüttesben található egy bronz simpulum (Radnóti 42–43. típus), amely a Kr.e. 15/10 és Kr. u. 50/60, esetleg 70 közti időszakban terjedt el.⁹² Ugyanebben a sírban volt egy Almgren 236a típusú ún. Doppelknopffibel töredéke, amely valószínűleg Augustus uralkodásának végére vagy Tiberius korára tehető.⁹³ A kerámia mellékletek közül keltező értékű az angerai síregyüttes 8 A típusú olpe-ja, amely az 1. sz. második felére tehető.⁹⁴ Az emonai Pe 1054 sírban talált vékonyfalú fazék az 1. sz. közepére keltezhető.⁹⁵ Fenti síregyüttesek mellékletei közül a legkésőbbi egy – a Pe 1054 sírban talált – Loeschcke IX c–X a átmeneti típusú FORTIS bélyeges firmamécses. Fortis műhelye Nero uralkodásának végén kezdhetette meg működését, a gyártás fénykora az 1. sz. vége, de a 2. sz. folyamán is folytatódott.⁹⁶

Fentiek alapján SEC·CT figlináját a késő-Tiberius kortól Vespasianus uralkodásának végéig terjedő időszakra keltezhetjük. C·T·S árujához hasonlóan ennek a műhelynek egyik gyártmánya is előkerült Aquincumban, a legkorábbi táborhoz tartozó temetőben.

A Medve u. 8–14. sz. ház telkén végzett ásatás során 1993-ban egy Consp. 34 formájú edény 4 darabja került elő, egyiken L·M·V bélyegével (2. kép 4; AqMus. 96. 2. 092). L·MAG() VIRI(lis) a késő-póvidéki műhelyek egyik vezető mestere; ez a figlina döntő szerepet játszott a dunai tartományok sigillata-ellátásában. Korábban megkíséreltük

⁸² PLESNIČAR 1972

⁸³ LAVIZZARI PEDRAZZINI 1985, 354, IV. 41. sír

⁸⁴ RAVAGNAN 1985, 254, Nr. 419

⁸⁵ SCOTTI–MASELLI 1977, 87

⁸⁶ SCHINDLER 1995, Taf. 24, 24

⁸⁷ PETRU 1972, Taf. 107, 10

⁸⁸ MIKL–CURK 1968, Abb. 1, 31

⁸⁹ GABLER 1981, Abb. 26, 12

⁹⁰ VÁGÓ 1977, Abb. 5, 28

⁹¹ GABLER 1964, 96

⁹² PETROVSZKY 1993, 42, XI.1 típus

⁹³ GARBSCH 1985, 565–

⁹⁴ DONATI 1979, 71, Ba 2. sír 34, 75 Ba 4. sír 58

⁹⁵ PLESNIČAR 1977, pl. 2, 27

⁹⁶ BUCHI 1975, XL. 69–70

applikált motívumok alapján is ehhez a műhelyhez attribuíni olyan edényeket, amelyeken bélyeg nem volt. Ez a módszer csak a legritkább esetben vezet eredményre, minthogy egy-egy ilyen egyszerű díszítőelem (rozetta, delfin) nem köthető csupán egyetlen mesterhez.⁹⁷

L·MAG(·)·VIRI(lis)-nek eddig 25 bélyeg típusát ismerjük,⁹⁸ de ha az interpunctiokat is számításba vesszük akár hetven változatot is megkülönböztethetünk. Ennél azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy a névbélyeget tartalmazó pecsétlő gyengébb benyomása esetén az interpunctio egyszerűen „eltűnik”, így ennek hiánya nem feltétlenül vezethető vissza másik pecsétlő használatára.

A név hosszabb alakja L·MAG·VI, L·M·VIR általában Észak-Itáliában gyakoribb. A gentilitium egy locarnoi (Liverpool-unten 41. sír) példányon⁹⁹ található, míg a VIRI(lis) cognomen egy salò-i és egy calvatonei edényen olvasható.¹⁰⁰ A rövidebb VIR(ilis) alaknak már több előfordulását ismerjük – többek közt Noricumban és Pannoniában is.¹⁰¹ A 25 névbélyeg típusból 19 csak a tria nomina iniciáléit tartalmazza; ezeknél a különbség csak a betűk és a bélyeg méretéből, az írás ductusából és irányából fakad. Korábban feltételeztük, hogy a hosszabb forma a figlina működésének kezdetére jellemző, ezért fordul elő többnyire Észak-Itáliában, míg a rövidebb alakok inkább a későbbi fázisban gyakoriak, amikor a műhely termékeit már megismerhették, s amikor elegendőnek bizonyult az inicialék használata. Ennek némileg ellentmond az a körülmény, hogy a Magdalensbergen, ahol a figlina egyik legkorábbi darabja lelhető fel, a tria nomina kezdőbetűiből áll a bélyeg.¹⁰² Bár a névbélyegek rövidülésének tendenciája valóban megfigyelhető, önmagában a név alakjának hosszúságát nem tekinthetjük keltező értékűnek.

A műhely Észak-Itálián belüli lokalizálása eddig még nem sikerült. A gyártmányok minőségi jegyei ugyan lényegesek lehetnek ennek meghatározásában, ezek az egységek (Fabrikat) azonban sokszor nem egyeznek meg az analitikai (NAA) elemzések révén nyerhető csoportokkal.¹⁰³ L·M·V gyártmányai leginkább az ún. E csoport sajátosságait mutatják, de néhány példányon az A 2 jellemzői figyelhetők meg.¹⁰⁴

A műhely Consp. 3.2, Consp. 4.6, Consp. 21.6 és Consp. 20.4 formájú tányérokat és Consp. 29.1 valamint Consp. 34.1 típusú tálkákat gyártott. A Medve utcai edény Consp. 34.1 formájú – ezen belül további csoportosítást az átmérő mérete tesz lehetővé, ami 7 és 13 cm közötti értékeket mutat. A 7–9,5 cm átmérőjűek az *acetabula*, a 11–13 cm átmérőjűek a *paropsides* csoportba sorolhatók. A Medve utcai edény 7,5 cm átmérővel acetabulumnak tekinthető.

A műhely 51 féle (applikált) díszítő motívumot használt; Amorokat,¹⁰⁵ maszkokat,¹⁰⁶ delfinek¹⁰⁷ és rozetták (4 változat) sorát, girlandokat,¹⁰⁸ kettős levelet, valamint szemüvegspirálokat.¹⁰⁹ Ezeken belül további változatokat is el lehet különíteni.

A Consp. 34 formán 10 féle motívumkombinációt figyelhettünk meg.¹¹⁰ A Medve utcai példány kompozíciója a 3 típushoz áll legközelebb – ezen összesen 4 elem található.

A figlina bélyeges sigillatai Észak-Itálián kívül három provinciában találhatók meg; Noricumban, Pannoniában és Moesia Superiorban. Észak-Itáliában 29 lelőhelyét ismerjük,¹¹¹ nyugat felé a legtávolabbi előfordulása Torino,¹¹² dél felé Róma. Itáliában leginkább a Pó völgyének nyugati részén és attól északra a lacus Verbanus körül lelhető fel ez az áru. A Gardai és Concordia közötti fehér folt feltehetően a kutatások hiányával magyarázható. A noricumi lelőhelyek közül nyugat felé a legtávolabbi pont Seebruck.¹¹³ 23 pannoni lelőhelyének többsége a borostyánút vagy a Száva völgyi út mentén található: Praetorium Latobicorum, Novo Mesto, Pristava, Emona, Poetovio, Salla, Savaria, Sárvár, Mursella, Scarbantia, Klosterneuburg, Carnuntum, Arrabona, Brigetio, Tokod, Keszthely, Ságvár, Aquincum, Vetus Salina, Vasas, Rittium, Sirmium.¹¹⁴ Moesiában csak három helyen került elő a műhely áruja: Singidunumban, Viminaciumban és Transdiernában. Összességében megállapítható, hogy L·Mag·Viri(lis) piacterülete L. Gelliuséhoz képest meglehetősen szerény.¹¹⁵

A figlina keltezése a Locarno környéki temetők, Angera és az emonai sírok éremmel keltezett leletegyütteseinek alapul. A legkorábbi érem a Minusio–Cadra 28. sírjában került elő (Portius Cato), a legkésőbbi az asconai S temető 17. sírja-

⁹⁷ STENICO 1954, 51

⁹⁸ CVA 1085

⁹⁹ SIMONETT 1941, 103

¹⁰⁰ DELLA PORTA 1998, 109

¹⁰¹ GABLER 2003, 81

¹⁰² SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 106.1

¹⁰³ SCHINDLER–SCHNEIDER–ZABEHLICKY 1997, 484

¹⁰⁴ GABLER 2003, 83

¹⁰⁵ GABLER 2003, 86, Fig.1-7

¹⁰⁶ GABLER 2003, Fig.2, 8–28

¹⁰⁷ GABLER 2003, Fig.3–12 típus

¹⁰⁸ GABLER 2003, Fig.4,1–5

¹⁰⁹ GABLER 2003, Fig.4, 7–9

¹¹⁰ GABLER 2003, 90

¹¹¹ GABLER 2003, 90–91

¹¹² CVA 917

¹¹³ KELLNER–ULBERT 1958, 66; BURMEISTER 1998, 104–105

¹¹⁴ GABLER 2003, 92–93

¹¹⁵ KENRICK 2000, 51, Fig.6

ban (id. Faustina). Valamennyi bélyeg planta pedis keretelésű, így az Augustus kori keltezés eleve kizárható. A Kr. u. 45 táján felhagyott Magdalensbergen két edénye került elő; ezek a műhely működésének kezdetére vonatkozóan nyújtanak fontos támpontot.¹¹⁶ Az érmeiken kívül a Locarno környéki és az asconai síregyüttesek tüveg-mécses mellékletei alapján a II.sz első évtizedeit is számításba vehetjük.¹¹⁷ A műhely áruja gyakori a Flavius kori limes-táborokban (Traismauer, Klosterneuburg, Vetus Salina, Rittium). Ezek alapján L·M·V működése az 1. sz. második felére tehető. Domitianus korától a műhely már nem szállított a Duna völgyébe, ahonnan a dél-galliai manufaktúrák termékei már kiszorították az itáliai árut. A műhely körzetében, Észak-Itáliában és a vele szomszédos területeken (Emona, Flavia Solva) L·M·V (utóda) még meg tudta őrizni piaci pozícióját.¹¹⁸ Nem véletlen, hogy ezeken a területeken található meg a névbélyeg olyan késői formákon (pl. Consp. 3), amelyek Pannoniába már nem jutottak el.

Több edénytöredék sorolható az ún. B formacsoportba,¹¹⁹ ezeknek többsége minőségi jegyeit tekintve az ún. 7. csoport minőségi jegyeit mutatja,¹²⁰ amelynek jellemzője a világosabb sárga agyag és a matt, narancsszínű bevonat.

A Medve u. 8–14. területén előkerült itáliai sigilláták között egy ritka formájú töredék található (2. kép 10; AqMus. 96. 2. 98), amely leginkább a Consp. 45. 3 típussal vethető össze. Ívelt falának külső oldalán barbotinos díszítés látható, amely ívelten hajló száraz sorából és köztük elhelyezett pont-díszekből áll. Közeli párhuzama – Consp. 44. 1 formán Torrita di Sienában és Luniban található.¹²¹ Műhelyük esetleg Pisában vagy Etruriában lehetett.¹²² A típus a kelet-alpesi területeken gyakoribb (Virunum, Flavia Solva, Gleisdorf, Kalsdorf) – Pannoniában eddig csak Savariából ismerünk hasonló itáliai sigillátát.¹²³ Párhuzamai Flavius koriak – valószínűleg erre az időszakra keltezhetjük a Medve utca 8–14. sz. épület telkén talált példányt is.

A többi – B formacsoportba sorolható észak-itáliai sigillata gyakran tűnik fel Pannoniában. Ezek közé sorolható a Consp. 43 formájú tálka (2. kép 8; AqMus. 96. 2. 366) és a Consp. 39 formájú tányér (2. kép 9; AqMus. 96. 2. 266). Az edények lényeges méretbeni különbségeket mutatnak. Egy Klosterneuburgban

feltárt római pincében előkerült készletben 4 különböző méretcsoportot lehetett megfigyelni.¹²⁴ A Medve utca 8–14. sz. épület telkén előkerült sigilláták közül a Consp. 43 típusú edények mérete átlag 9,5 cm, a Consp. 39 formájúaké 20 cm. A stilizált barbotinos szőlőfürt, ill. liliom mintákat S. Zabehlicky Scheffenegger,¹²⁵ majd R. Makjanić csoportosította,¹²⁶ ami ugyan a leírást megkönnyíti, de időrendi vagy műhely-meghatározást nem tesz lehetővé.

Ennek a kerámiatípusnak időrendje a ticinói temetők éremmellékletei és a zalalövői ásatások stratigráfiai eredményei alapján határozhatók meg.¹²⁷ A Locarno környéki temetőkben ez az áru olyan síregyüttesekben található, amelyeket későbbi érmek kelteznek, mint azokat, amelyekben az applikált díszű itáliai sigilláták kerülnek elő.¹²⁸ A soldunoi temető adatai szerint a „közös” gyártási időszak (középső Flavius kor) rövid lehetett. A Trajanus által meghódított Daciában még aránylag gyakran lehettek fel az észak-itáliai sigillata gyártásnak ezek a késői termékei.¹²⁹ Pannoniába és a dunai tartományokba Domitianus–Trajanus korában szállították ezt az árut. Aquincumba Domitianus korában helyeztek legiot,¹³⁰ ennek köszönhetően a polgárvárosi telepre először az 1. sz. '80-as–'90-es éveit követően érkezett itáliai import kerámia.¹³¹ Nagyjából ugyanez figyelhető meg Vindobonában is.¹³² Az itáliaiakkal megegyező formájú Drag. 35/36 formájú barbotindíszes tálak gyártása a dél-galliai manufaktúrákban is Kr. u. 60–75 táján kezdődött,¹³³ kifejlesztett típusait Kr. u. 120 tájáig gyártották La Graufesenque-ben. A Flaviusok korára tehető – stratigráfiai megfigyelések alapján – a miénktől eltérő díszítésű Róma városi Consp. 39 formájú példányok (Meta sudans, Forum Transitorium).¹³⁴

Az eddigi agyagvizsgálatok azt mutatták, hogy az időrendi különbségek ellenére nagyjából ugyanazokban a műhelyekben készültek mint a korábbi, applikált díszű sigilláták.¹³⁵ A póvidéki figlinákon kívül ezt a kerámiát Etruria tengerparti részén is gyárthatták, esetleg Pisában, sőt magában Arezzóban is.¹³⁶

¹¹⁶ SCHINDLER–SCHEFFENEGGER 1977, Taf. 106,1–2

¹¹⁷ GABLER 2003, 35–37; BUORA 2001, 255

¹¹⁸ GABLER 2003, 99

¹¹⁹ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1992, 429–431

¹²⁰ SCHINDLER 1994, 359

¹²¹ RIVET–SCHINDLER 2006, 647–649

¹²² RIVET–SCHINDLER 2006, 651

¹²³ RIVET–SCHINDLER 2006, 649

¹²⁴ BAUER 1998, Abb. 14,1–14

¹²⁵ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986,41

¹²⁶ MAKJANIĆ 1995,43

¹²⁷ BIAGGIO SIMONA 1995, 39; GABLER 1991, 246

¹²⁸ ZABEHLICKY 1992, 442, Abb. 16

¹²⁹ ISAC 1982, Taf. IV. 31; RUSU–BOLINDET 2005, 165; RUSU–BOLINDET 2007, 178

¹³⁰ LÓRINCZ 1978, 299

¹³¹ NAGY 1964, 43; PÓCZY 1952, 89; GABLER 1976, 22

¹³² GABLER 2004, 134

¹³³ VERNHET 1976, 15–16

¹³⁴ RIZZO 2003, 35–42

¹³⁵ BALLA–GABLER 1983, 78

¹³⁶ ZABEHLICKY–SCHEFFENEGGER 1986, Abb.4.2

A DÉL-GALLIAI SIGILLATÁK

A *ripa Pannonica* mentén és annak vonzáskörzetében Trajanus uralkodását követően a dél-galliai sigillaták kiszorították az itáliai árut. Erre utal teljes hiányuk egyes Trajanus kori táborok anyagában (Ad Statuas, Campona). A tartomány belsejében, a diagonális utak mentén az észak-itáliai kerámia sokáig fel tudta venni a versenyt a dél-galliai sigillatákkal. Ezt igazolják az inotai és általában a pannoniai halomsírok mellékletei.¹³⁷

Az észak-itáliai B formacsoportba sorolható áru aránylag gyakori Aquincumban¹³⁸ és annak vonzáskörzetében, így Érden és Pátyon.¹³⁹

A vízivárosi ásatások során nagyobb számban kerültek elő dél-galliai sigillaták; többségében *la graufesenque-i*, kisebb mennyiségben *banassaci* áru.

A condatomagói anyagban eddig 13 db Drag. 29 formájú tálát (*panna*) találtunk,¹⁴⁰ ami jelentős mennyiség nemcsak aquincumi, hanem egész pannoniai vonatkozásban (3. kép 1., 3.). Ezt jól mutatja a carnuntumi anyaggal való összehasonlítás; a több mint száz éve kutatott pannoniai fővárosban eddig 13 példány került elő.¹⁴¹ A tartományban a dél-galliai leleteknek alig 5%-a mutatja ezt a korai formát. Általában a borostyánút menti városok és telepek anyagában lelhető fel leginkább ez a típus,¹⁴² a Duna mentén csak egy-egy jelentősebb táborban, így Vindobonában,¹⁴³ Gerulatan,¹⁴⁴ Arrabonában,¹⁴⁵ Solvában,¹⁴⁶ az aquincumi polgárvárosban (Gázgyár, Papföld – 3 db)¹⁴⁷ és a legiotábor környékén,¹⁴⁸ a budaörsi telepen,¹⁴⁹ Vetus Salinán¹⁵⁰ vagy Annamatiában.¹⁵¹ A dél-galliai áru pannoniai exportja tehát nagyjából arra az időre tehető, amikor a félgömb alakú Drag. 37 forma kiszorította a korábbi Drag. 29 típust. A formaváltás időpontjához a pompeji, newsteadi, inchtuthili, köngeni és saalburgi leletek nyújtanak időrendi támpontot.¹⁵² Ezek azt mu-

tatják, hogy a Vespasianus korában még jelentősebb számú Drag. 29 forma Kr. u. 85/90 táján vagy az azt követő néhány év alatt eltűnt. Nem található meg pl. a feltehetően Kr. u. 100 körül épült echzelli táborban,¹⁵³ viszont egy-egy töredék felbukkan azokon a lelőhelyeken, amelyeken a megtelepedés Kr. u. 90 tájára tehető (Holt, Cannstatt, Köngen, Heldenbergen, Ellingen).¹⁵⁴ Az 1. sz. végén felhagyott rottweili III. táborban még megtalálható.¹⁵⁵ A bizonyítás szépséghibája, hogy az említett lelőhelyek keletkezése éppen a Drag. 29 formájú sigillaták csekély előfordulásán alapul. A típus Kr. u. 68 tájáig szinte monopolhelyzetet élvezett,¹⁵⁶ ritkán még 85/90 utáni kontextusokban is fellelhető. A Drag. 29 formából a Drag. 37 típusba való átmenet eszerint csaknem negyed századot ölel fel. A vindobonaihoz hasonló a Kr. u. 89-ben létesített aquincumi legiotábor formaspektruma. Itt a Domitianus kori legiotábor körzetében csak egy példány lelhető fel, míg a 73-ban épült auxiliaris táborba a legiotábor kiépítésének idejéig csak itáliai sigillatákat szállíthattak.¹⁵⁷ A korábbi kerámia mennyisége jóval kisebb, mint a 90 utánié, mert éppen a legio érkezése növelte meg jelentősen ennek az importált árunak fogyasztórétét. K. Strobel szerint a vásárlóerőt a katonák 84 évi zsoldemelése is növelhette.¹⁵⁸ A tartomány belsejében a borostyánút kivételével még ritkább ez az áru. Sisciából eddig csak egy példányt közöltek,¹⁵⁹ egy-egy darab került elő Orešacon,¹⁶⁰ Balácán,¹⁶¹ Sárváron,¹⁶² Mursellán,¹⁶³ Gorsiumban¹⁶⁴ és Vasason.¹⁶⁵ Aquincum környékéről is csupán két Drag. 29 formájú edényt ismerünk: Tök-Kövesek lelőhelyéről¹⁶⁶ és Érdről (Ottományi Katalin ásatása). Ehhez a formához egész Pannoniából alig több mint 100 edényt sorolhatunk; ennek kb. nyolcadrésze Savariában került elő.¹⁶⁷ Szórványos felbukkanása azokban a táborokban, amelyeket Kr. u. 90 táján építettek ki, arra utal, hogy a Drag. 29 formát a Kr. u. 89/90 éveket követően már nem gyártották.¹⁶⁸

A vízivárosi edénytöredékeket nem lehetett egyetlen fazekashoz attribuílni. Három darab biztosan egy tálhoz tartozhatott (96. 2. 108–110);

¹³⁷ GABLER 1990, 149

¹³⁸ GABLER 1976, 22; GABLER 2002, 238; LEBEGYEV–MÁRTON 2003, 159

¹³⁹ GABLER 2007, 239

¹⁴⁰ KABA 1963, 14. kép 8; MEES 1993, 62; Taf. 4, 1; AqMus. 96. 2. 99 (2. kép 3); 96. 2. 108–110 (2. kép 1); 96. 2. 124 (2. kép 4); 96. 2. 312; 96. 2. 511; 89. 1. 2341 (2. kép 2), 96. 2. 295; 96. 2. 648, 96. 2. 136; 96. 2. 241–242.

¹⁴¹ GABLER 1982, 50; GRÜNEWALD 1983, 17; KNIBBE–ZAVADIL 1987, 135–153; KRONBERGER 1997, Taf. I. 9

¹⁴² BUOCZ–GABLER 2002, 92; GABLER 1989, 438

¹⁴³ GABLER 2004, 137

¹⁴⁴ DEKAN–KUZMOVÁ 1996, 117, Nr. 3

¹⁴⁵ GABLER 1967, 38, Nr. 13

¹⁴⁶ GABLER 1977, 147, 25.j.

¹⁴⁷ NAGY 1928, 98–100

¹⁴⁸ NAGY 1937, 266

¹⁴⁹ GABLER D.: A budaörsi terra sigillaták 2011, 3.kép 1–5

¹⁵⁰ JUHÁSZ 1935, 9

¹⁵¹ Lévay Gyűjt. Intercisa Múzeum, Dunaújváros ltsz. 74. 38. 79

¹⁵² SIMON 1977, 45; HAALBOS–MEES–POLAK 1991, 89–91; HARTLEY 1992, 52

¹⁵³ PFERDEHIRT 1990, 75

¹⁵⁴ PFERDEHIRT 1986, 282; ZANIER 1992, 116; MEES 1995, 55

¹⁵⁵ PLANCK 1975, 14

¹⁵⁶ MILLET 1987, 93, 112

¹⁵⁷ MEES 1993, 62

¹⁵⁸ STROBEL 1987, 83

¹⁵⁹ MAKJANIĆ 1995, 63

¹⁶⁰ MAKJANIĆ 1991, 31–IV.2

¹⁶¹ GABLER 1992, 302

¹⁶² GABLER 1991 a, 60, Abb. 37,3

¹⁶³ SZÖNYI 1981, Abb. 13,2–3

¹⁶⁴ GABLER 1972, 10, 31, Nr. 3

¹⁶⁵ FÜLEP 1958, 375, 379, Abb. 3,2,1

¹⁶⁶ MARÓTI 1986, 337, 23. tábla 6

¹⁶⁷ BUOCZ–GABLER 2002, 112–114

¹⁶⁸ PAVLINEC 1992, 129; WILD 1979, 369

a felső zónában található madarak és nyulak, valamint az alsó zóna indadísztításba foglalt volutái és madár-motívumai leginkább Modestus¹⁶⁹ vagy Frontinus¹⁷⁰ szerkesztésmódjára emlékeztetnek. Előbbi Nero kori,¹⁷¹ Frontinus viszont Domitianus uralkodásának első felére keltezhető; legkésőbb a 90-ig terjedő évtizedre.¹⁷² A legnagyobb Drag. 29 formájú edényünk eszerint Nero/Vespasianus-korai Domitianus kori.

Több darabbal van képviselve a vízivárosi anyagban a Germanus III szériához köthető áru; valószínűleg ezek is egy tál részei lehettek (AqMus. 89. 1. 2325: 3. kép 5., 89. 1. 2341: 3. kép 2). A Drag. 37 formájú *patina* (3. kép 5) képmezőjét sűrűn borítják levelek (ehhez hasonló egy vindobonai sigillata¹⁷³) – felettük oroszlán és párdúc,¹⁷⁴ valamint vertikális levélsor¹⁷⁵ hullámvonalak között. Valamennyi motívum Germanus III repertoárjában szerepel. Ennek az officinának működési idejét Regensburg-Kumpfmühl, Camelon és Wilderspool lelőhely adatai alapján Kr. u. 75 és 95 közé tehetjük.¹⁷⁶ Regensburg Vespasianus–Domitianus, Camelon a 80-as évekre, míg Wilderspool a 90-es évek elejére keltezhető működési időt igazol. Erre az időszakra tehető a gyártási idő azért is, mert a műhelyben kevés Drag. 29 formájú tál készült. Germanus III jelzett edényei nem lelhetők fel azokban a leletegyüttesekben, amelyek a századforduló utáni évekre keltezhetők.¹⁷⁷ A mester edényei gyakoriak Noricumban; megtalálható Juvavumban (4 db),¹⁷⁸ Ovilavában (19 db),¹⁷⁹ Lentiában¹⁸⁰ és Flavia Solvában (3 db).¹⁸¹ A műhelynek aránylag sok termékét ismerjük Pannoniából is – eddig Vindobonában (5 db),¹⁸² Carnuntumban,¹⁸³ Arrabonában,¹⁸⁴ Brigetioban,¹⁸⁵ Sallán,¹⁸⁶ Poetovioban,¹⁸⁷ Sárváron,¹⁸⁸ Balácán (3

db),¹⁸⁹ Aquincumban (4 db),¹⁹⁰ a budaörsi telepen és Sirmiumban¹⁹¹ került elő áruja.

A la graufesenque-i leletanyagból több darab Mercator köréhez köthető (AqMus. 96. 2. 224 (3. kép 9; 4. kép 4). Ez a fazekas csak Drag. 37 formájú edényt bélyegezett, ami arra utal, hogy működésének kezdete Kr. u. 85 körülre tehető, azaz az ekkor már eltűnőben lévő Drag. 29 forma nem található meg repertoárjában.¹⁹² Egyike a legproduktívabb mestereknek, ami valószínűleg azzal is magyarázható, hogy gyakrabban signalta edényeit. Működésének késői fázisát a keltezett lelőhelyek adatai alapján lehet meghatározni, mint Heilbrunn–Böckingen, Saalburg és Ladenburg, ahol áruja 101-ben vert éremmel keltezett rétegben került elő.

Mercator áruja kedvelt volt Noricumban és Pannoniában. A szomszédos provinciában legfontosabb lelőhelyei: Karlstein (4 db), Juvavum (4 db),¹⁹³ Ovilava (19 db),¹⁹⁴ Lentia (6 db)¹⁹⁵ és Flavia Solva.¹⁹⁶ Pannoniában a legtöbb Mercator tál Vindobonában került elő; 11 lelőhelyről összesen 17 példány.¹⁹⁷ Dombordízes edényei ezenkívül megtalálhatók Carnuntumban,¹⁹⁸ Gerulatan,¹⁹⁹ Arrabonában,²⁰⁰ Brigetioban,²⁰¹ Tokodon,²⁰² Sárvárott,²⁰³ Sallán,²⁰⁴ Balácán,²⁰⁵ Aquincumban,²⁰⁶ Albertfalván,²⁰⁷ a budaörsi telepen és Gorsiumban.²⁰⁸ Noha típusai elsősorban a dunai limes mentén találhatók, a tartomány belsejében, a borostyánút, valamint a diagonális utak menti városokban, úttállomásokon és villákban is fellelhetők.

A Domitianus–Trajanus kori délgalliai áru mennyisége jelentős a korai táborban és környékén (AqMus. 89. 1. 2324: 4. kép 1.; 96. 2368: 4. kép 3.; 92. 9. 130: 4. kép 5). A vízivárosi sigillaták közül több készülhetett a *banassaci* manufaktúrában. A későbbi – nagyjából Trajanus–Hadrianus kori banassaci áru

¹⁶⁹ MEES 1995, Taf. 138–139

¹⁷⁰ MEES 1995, Taf. 64, 1–2

¹⁷¹ MEES 1995, 87

¹⁷² MEES 1995, 76

¹⁷³ WEBER–HIDEN 1996, Taf. 5,1

¹⁷⁴ OSW. 1544; KNORR 1919, Taf. 35,27

¹⁷⁵ KNORR 1919, Taf. 35,85

¹⁷⁶ SCHÖNBERGER 1985, 157; SALWAY 1981, 144; DICKINSON 1986, 206.

¹⁷⁷ MEES 1995, 79

¹⁷⁸ KALTENBERGER 1995, 231, Nr.4–8

¹⁷⁹ KARNITSCH 1959, Taf. 4,1–7, Taf. 5,1–5, Taf. 6,1

¹⁸⁰ KARNITSCH 1972, Taf. 7,4–5

¹⁸¹ GROH 1996, 205 TS 17–19

¹⁸² WEBER–HIDEN 1996, Taf.4,7–9, Taf.5,1; GABLER 2004, 141

¹⁸³ KANDLER–ZÖCHMAN 1997, Taf. 2,2

¹⁸⁴ GABLER 1967, 48

¹⁸⁵ KUZMOVÁ 1992, 41, Nr.8

¹⁸⁶ GABLER 1978, 462

¹⁸⁷ MIKL–CURK 1969, 20–26

¹⁸⁸ HORVÁTH 2001, 206, Nr. 340–342

¹⁸⁹ GABLER 1992, Nr. 8–9; 2001, 98, Nr.6

¹⁹⁰ GABLER 1976, 5, Nr. 3; MEES 1993, 63, Taf. 1,14, Taf. 2,13, Taf. 3,4

¹⁹¹ BRUKNER 1981, Taf. 20,3

¹⁹² MEES 1995, 86

¹⁹³ KALTENBERGER 1995, 159

¹⁹⁴ KARNITSCH 1959, Taf. 14,1–6, Taf. 15,1–6, Taf. 16, 1–6, Taf. 17,2

¹⁹⁵ KARNITSCH 1972, Taf.10,1–6

¹⁹⁶ GROH 1996, 205 TS 22–32

¹⁹⁷ WEBER–HIDEN 1996, Taf. 9,1, Taf. 10,1, Taf. 11,1–10, Taf. 12,1–8, Taf. 13,1–6, GABLER 2004, 142

¹⁹⁸ KANDLER–ZÖCHMANN 2001, Taf. 2,4

¹⁹⁹ GABLER–PICHLETOVÁ 1996, 34

²⁰⁰ GABLER 1967, 48

²⁰¹ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 9

²⁰² KELEMEN–HORVÁTH–TORMA 1979, Taf. 26,3

²⁰³ GABLER 1997,66, Nr. 43–44

²⁰⁴ GABLER 1979, 383

²⁰⁵ GABLER 1992, 295, Nr. 14

²⁰⁶ NÁGY 1931, Gabler 1976, 25

²⁰⁷ NÁGY 1949, 55

²⁰⁸ GABLER 1972, 11

a Hadrianus kori municipiumokban gyakori – így Carnuntumban, Sallán vagy Aquincumban. Ezekben a városokban általában nagyobb számban található, mint a la graufesenque-i áru.²⁰⁹ Utóbbinak aránya ugyanakkor nagyobb a Flavius kori limestáborokban, ill. azok vicusaiban (Vindobona, Brigetio, Albertfalva vagy Intercisa). A vízivárosi anyagnál statisztikai vizsgálatra még nincs lehetőségünk, de feltehető, hogy itt is a condatomagusi leletek vannak többségben. Banassac exportjának kezdete a Frankfurt-heddernheimi kőtábor I b periódusa alapján Kr. u. 90 és 100 közé keltezhető.²¹⁰ Más vélemények szerint a limes mentén a manufaktura kerámiája csak a 2. sz. elején tűnik fel. Bár a Neckar vidéken már az 1. sz. végén fellelhető a banassaci sigillata.²¹¹ A Mees az export kezdetét 110 utánra, ill. a 2. sz. második évtizedére keltezte.²¹² Magunk részéről a 90 és 110 közötti időszakot tartjuk valószínűbbnek.²¹³ A 110 körül felhagyott hofheimi kőtábor anyaga, valamint Oberstimmben²¹⁴ és Unterkirchbergben való előfordulása alapján arra következtethetünk, hogy a manufaktura szállítmányai ide Kr. u. 110 és 120 között érkezhettek.²¹⁵ A gyár Hadrianus kori működését már korábban is feltételeztük²¹⁶ – időrendi javaslatunkat támogatja a banassaci sigillaták jelenléte Pförringben és Rainau-Buch vicusában, ami azt jelenti, hogy ez az áru a raetiai limesen Kr. u. 140 tájáig forgalomban lehetett.²¹⁷ Egyes síregyüttesek, mint a seebrucki²¹⁸ vagy a Stutheien-i villa leletei alapján még ennél későbbi forgalmukkal is számolhatunk.²¹⁹

A Medve u. 8–14. területén végzett ásatás során előkerült edények közül többet (96. 2. 278, 96. 2. 291: 3. kép 11., 96. 2. 427–428: 4. kép 2., 96. 2. 253: 4. kép 6) Natalis köréhez sorolhatunk. Ez az officina jelentős mennyiségű árut szállított a dunai tartományokba. Noha A. Mees szerint a kutatás túlságosan sok dombordízes tálat kötött ehhez a műhelyhez, olyanokat is, amelyek nem ott készültek, mégis a Natalis csoport a provinciális régészet számára fogalomává vált.²²⁰ Minthogy a műhely jellegzetes E tojásfüzértípusa már Oberstimmben feltűnt, az officina működését a Kr. u. 120 előtti időszakban megkezdhetette.²²¹

Ezt a tojásfüzért ugyan Marinus is használta,²²² a kerámia kronológiai helyzete szempontjából ennek nincs jelentősége. A műhely működése Kr. u. 110 táján kezdődhetett, áruja 140 tájáig lehetett forgalomban.²²³ Nincs kizárva azonban, hogy a mester formatáljából később is formázhattak ki dombordízeses tálakat.

A Natalis csoport áruja gyakori Noricumban. Karlsteinből 16,²²⁴ Juvavumból 46 (!),²²⁵ Lentiából 31,²²⁶ Ovilavából 60 (!),²²⁷ Flavia Solvából 14 edényét ismerjük.²²⁸ Jelentős mennyiségben lelhető fel ez a kerámia Pannoniában is. Vindobonában 55 példány került elő,²²⁹ Carnuntumban 33,²³⁰ Gerulatán 19.²³¹ A műhely árujának további lelőhelyei: Ad Flexum,²³² Arrabona,²³³ Föllik-Sulzacker, Müllendorf,²³⁴ Savaria,²³⁵ Salla,²³⁶ Poetovio,²³⁷ Siscia,²³⁸ Sárvár,²³⁹ Gyulafirátót,²⁴⁰ Brigetio,²⁴¹ Tokod,²⁴² Aquincum,²⁴³ Albertfalva,²⁴⁴ a budaörsi telep,²⁴⁵ Matrica²⁴⁶ és Gorsium.²⁴⁷

Anyagunkban (Medve u. 8–14.) fellelhető a másik jelentős banassaci officina Germanus VI/VII (Germani f. ser) áruja is (AqMus. 96. 2. 503.: 3. kép 12), amely a jellegzetes Hofmann A tojásfüzér alapján ismerhető fel. Ezt a makk alakú választótaggal jellemezhető tojásfüzért korábban La Graufesenque-

²²² VERNHET 1981, 32

²²³ MEES 1995, 111; ZANIER 1992, 119

²²⁴ MENKE 1974, 143–145, Abb. 7,10–12, Abb. 8, 1–14

²²⁵ KARNITSCH 1971, Taf. 27, 4–8, Taf. 28,1–9, Taf. 29, 1–14, Taf. 30,1–12, KALTENBERGER 1995, Taf. 2–4

²²⁶ KARNITSCH 1972, Taf. 16, 1–6, Taf. 17,1–8, Taf. 18, 1–7, Taf. 19,1–4, Taf. 20,1–8

²²⁷ KARNITSCH 1959, Taf. 24,6–9, Taf. 25,1–2, Taf. 26, 1–12, Taf. 27, 1–14, Taf. 28, 1–10, Taf. 29, 1–7

²²⁸ GROH 1996, 206, TS 58–71

²²⁹ WEBER–HIDEN 1996, Taf. 21, 1–10, Taf. 22,1–5, Taf. 23,1–8, Taf. 24,1–6, Taf. 25,1–7, Taf. 26, 1–8; GABLER 2004, 147

²³⁰ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 14–22; GRÜNEWALD 1983, Taf. 11,10; KANDLER–ZÖCHMANN 1997, Taf. 3,3–6

²³¹ GABLER–PICHLEKOVÁ 1996, 5, Nr.21–27, 30–31; DEKAN–KUZMOVÁ 1996, 149–150, Nr. 29–34; KREKOVIC 1996, VARSÍK–KUZMOVÁ–SCHMIDTOVÁ 1996, 193, Nr. 7–9, 220, Nr. 52, 222, Nr. 79

²³² GABLER 1977, 301

²³³ GABLER 1967, 43–44; GABLER 1971, 25

²³⁴ GABLER 1979, 31

²³⁵ BUOCZ–GABLER 2002, 94

²³⁶ GABLER 1976a, 162; GABLER 1978, 399; GABLER 1979a, 376

²³⁷ MIKL–CURK 1969, 10

²³⁸ MAKJANIĆ 1995, pl. 69, 274

²³⁹ GABLER 1997, Nr. 49–52; HORVÁTH 2001, 88

²⁴⁰ GABLER 1986, 148, Nr. 30

²⁴¹ JUHÁSZ 1935, Taf. 1,6 és 26; KUZMOVÁ 1992, 43, Nr. 16–17

²⁴² HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 1979, Taf. 26,6 és 16

²⁴³ GABLER 1976, 6, Nr. 12–13; GABLER 1985, 1. kép 12; MEES 1993, Taf. 10,1–2; GABLER 2002, 112, Nr.11–12; VAMOS 2002, 17, 20, Nr. 81–94

²⁴⁴ GABLER 1993, 121, pl. 2,2–5; GABLER 1999, 147; GABLER 2006, 71, Nr. 1

²⁴⁵ GABLER A budaörsi terra sigillaták. 2011, 4.kép

²⁴⁶ KOVÁCS 1999, 58, Nr. 6

²⁴⁷ GABLER 1972, 12, Nr. 19–23

²⁰⁹ GABLER 2004, 146

²¹⁰ FABER 1994, 177

²¹¹ FRANKE 2003, 111

²¹² MEES 1995, 105

²¹³ FABER 1994, 177

²¹⁴ SEITZ 1982, 143; SIMON 1989, 273, A 69, A 74

²¹⁵ PFERDEHIRT 1986, 253 sk

²¹⁶ GABLER 1978, 406

²¹⁷ HEILIGMANN 1990, 150

²¹⁸ FASOLD 1993, 41

²¹⁹ ROTH–RUBI 1986, 23, 74

²²⁰ MEES 1995, 85

²²¹ SIMON 1989, 267–301

ben Amandus vagy C. Cingius Senovir használta; széleskörű interprovinciális elterjedése mégis a banassaci manufaktúrának köszönhető.²⁴⁸ A műhely díszítőelemei között feltűnnek olyan motívumok is, amelyek eredetileg a lezoux-i Cinnamus műhely Cerialis csoportjának pecsétlőállományához tartoztak.²⁴⁹ A lezoux-i elemekkel díszített Germani f. ser áru eszerint Kr. u 135 és 150 közötti időszakra keltezhető.²⁵⁰ Ennek a műhelynek kerámiája gyakori Noricumban, de jóval kevesebb, mint a Natalis csoporthoz sorolható edény. Karlsteinben 2 db,²⁵¹ Juvavumban 27 db,²⁵² Lentiában 5 db,²⁵³ Ovilavában 20 db,²⁵⁴ Flavia Solvában 9 db,²⁵⁵ Mauternben 1 db²⁵⁶ került elő. A pannoniái lelőhelyek közül gyakori Vindobonában (19 db),²⁵⁷ Carnuntumban (8 db),²⁵⁸ Gerulátán (9 db),²⁵⁹ Arrabonában,²⁶⁰ megtalálható Brigetioban,²⁶¹ Tokodon,²⁶² Scarbantiában,²⁶³ Savariában,²⁶⁴ Sallán (9 db),²⁶⁵ Poetovioban,²⁶⁶ Sárvaron (9 db),²⁶⁷ Cirpiben.²⁶⁸ Gyakori Aquincumban²⁶⁹ és környékén, így a budaörsi telepen,²⁷⁰ Albertfalván,²⁷¹ Camponában,²⁷² Tökön,²⁷³ Matricában,²⁷⁴ Vetus Salinán,²⁷⁵ Gorsiumban²⁷⁶ és Sirmiumban.²⁷⁷

Dél-galliai sigillatát közölt újabban a Ganz u. 16. és a Kacska u. 15–23. területén végzett leletmentés anyagából Hable T.²⁷⁸

Aránylag jelentős mennyiségű díszítetlen dél-galliai sigillata is található a vízivárosi anyagban, mind a Drag. 18 tányérforma (AqMus. 96. 2. 161), mind a Drag. 27 típusú pohár (*acetabulum*) (AqMus. 96. 2. 160.: 4. kép 11., 89. 12340.: 3. kép 7), mind a barbotinos borostyánlevéllel díszített Drag. 36 formájú tálka (96. 2. 164.: 4. kép 10.; 96. 2. 296.: 4. kép 12). Az egyik Drag. 27 formájú edény alján (AqMus. 89. 1. 2328.: 4. kép 9) névbélyeg három betűje vehető ki. Bélyeg töredéke található továbbá egy apróbb darab alján is; ebből csak az ...OFE vehető ki (AqMus. 96. 2. 161.: 4. kép 8). A dombordízes sigillatákhoz viszonyított arányukat csak a teljes anyag felvétele után tudjuk értékelni.

A KÖZÉPGALLIAI SIGILLATÁK

A dél-galliai áru hosszú ideig tartó forgalmával magyarázható, hogy a középgalliai gyárak termékei csak későn találtak piacot a vízivárosi tábor helyén létrejött telepen. Bár statisztikai vizsgálatokat még nem végezhattünk, úgy tűnik, hogy a délgalliai sigillaták mennyiségéhez képest a közép-galliaiak száma kevesebb.²⁷⁹ Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Trajanus korában elvezényelték a helyőrséget, így a kereslet megcsappant.

Az eddigi legkorábbi edény Drusus II műhelyéhez köthető (AqMus. 92. 9. 26; 5. kép 1), aki Kr. u 120–140/145 között működött.²⁸⁰ Áruja ritka Pannoniában; Vindobonában azonban 4 töredéket is ehhez az officinához attribúáltak.²⁸¹ A canabae anyagában megtalálható Drusus I kerámiája is,²⁸² akinek működése Trajanus korára tehető. Aquincumban ez a legkorábbi közép-galliai áru. A vízivárosi sigillatáknál számításba vehető még Butrio műhelye (AqMus. 92. 2. 230; 5. kép 2), amely ugyanígy Hadrianus korára keltezhető mint Drusus II-é.²⁸³ Áruja megtalálható Vindobonában,²⁸⁴ Carnuntumban,²⁸⁵ Gerulátán,²⁸⁶ Brigetioban,²⁸⁷ Sallán,²⁸⁸ Aquincumban²⁸⁹ és a budaörsi telepen.

²⁴⁸ MEES 1995, 110.

²⁴⁹ MOREL-PEYRE 1973, 13; ROGERS 1969–1970, 98–106

²⁵⁰ MEES 1995, 110

²⁵¹ MENKE 1974, 143, Abb. 7, 18–19

²⁵² KARNITSCH 1971, Taf. 24, 6–10, Taf. 25, 1–13, Taf. 26, 1–9, Taf. 27, 1–3; KARNITSCH 1972, Taf. 15, 4; KALTENBERGER 1995, Taf. 4, 1

²⁵³ KARNITSCH 1972, Taf. 14, 5–6, Taf. 15, 1–3

²⁵⁴ KARNITSCH 1959, Taf. 22, 1–9, Taf. 23, 1–11

²⁵⁵ GROH 1996, 206, TS 41–50

²⁵⁶ KALTENBERGER 2000, 137

²⁵⁷ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 18, 4–10, Taf. 19, 1–5, Taf. 20, 1–3; GABLER 2004, 148; DONAT 1999, 211

²⁵⁸ HUDECZEK 1965, 79, Nr. 12–13, RAUCHENWALD 1997, Taf. 2, 29; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 3, 1

²⁵⁹ GABLER-PICHLEROVÁ 1996, 149, Nr. 25–28; KREKOVIC 1996, Taf. 2, 14–15

²⁶⁰ GABLER 1967, 40, Nr. 22–24; GABLER 1971, 27, 20. ábra 1

²⁶¹ KUZMOVÁ 1992, 42, Nr. 14–15

²⁶² HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979, Taf. 26, 5, 10

²⁶³ GABLER 1986, 141, Nr. 6

²⁶⁴ GABLER 1986, 141, Nr. 14–16

²⁶⁵ GABLER 1976a, Abb. 16, 8; GABLER 1977, Abb. 17, 5; GABLER 1978, Abb. 64, 6–9; GABLER 1981, Abb. 33, 4; GABLER 1982a, Abb. 20, 3, Abb. 20, 5; GABLER 1989 a, Abb. 2, 8–9

²⁶⁶ MIKL-CURK 1969, Taf. 2, 2–3, 5

²⁶⁷ GABLER 1997, 48, Taf. 6, 7; HORVÁTH 2001, Abb. 7, 13–14, 15–17

²⁶⁸ GABLER 1986, 30, Nr. 21

²⁶⁹ FINÁLY 1906, 89, 21. ábra; GABLER 1976, 6 Nr. 15–20; GABLER 1985, 1. kép 10–11; MEES 1993, Taf. 5, 11, Taf. 6, 1; GABLER 2002, Abb. 2, 7–8, Nr. 11–12; VAMOS 2002, 41, Nr. 94

²⁷⁰ GABLER A budaörsi terra sigillaták 2012, 4. kép

²⁷¹ GABLER 1993, pl. 1, 6, pl. 2, 6

²⁷² GABLER 1999, 83

²⁷³ GABLER 1986, 30, Nr. 29

²⁷⁴ GABLER 1986, 30, Nr. 25–27

²⁷⁵ BARKÓCZI-BÓNIS 1954, 185, Abb. 16, 11

²⁷⁶ GABLER 1972, 11, Nr. 12

²⁷⁷ BRUKNER 1981, Taf. 21, 1

²⁷⁸ HABLE 2009, 115

²⁷⁹ GABLER 1999, 76

²⁸⁰ STANFIELD-SIMPSON 1990, 212

²⁸¹ WEBER-HIDEN 1996, 130

²⁸² LEBEGYEV-MÁRTON 2003, 131

²⁸³ STANFIELD-SIMPSON 1990, 113

²⁸⁴ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 35, 1–4

²⁸⁵ SWOBODA 1956, 52; TRINKS 1959, 65; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, Taf. 12, 5–9

²⁸⁶ DEKAN-KUZMOVÁ 1996, 151, Nr. 40–41

²⁸⁷ KUZMOVÁ 1992, 44, Nr. 23–29

²⁸⁸ GABLER 1979, 377, Nr. 19; GABLER 1989, 440, Nr. 39

²⁸⁹ GABLER 1976, 19, Nr. 27

A vízivárosi anyagban (Medve u. 8–14.) is fellelhető a Cinnamus officina áruja (AqMus. 92. 6. 485; 96. 2. 200; 96. 2. 213; 96. 2. 290; 5. kép 3–6), amely szinte mindenhol eljutott Pannoniában. Reménytelen vállalkozás lenne valamennyi lelőhely adatolt felsorolása, hiszen a Cinnamus körhöz köthető edények száma csak Vindobonában 170, s Carnuntumból eddig 89 darabot publikáltak.²⁹⁰ Aquincumban ennek a műhelynek darabjait már Finály G. is publikálta,²⁹¹ valamint az officina bélyeges darabját is bemutatta. Igaz akkor még csak az ábrázolások témája szerint tudta a leletanyagot csoportosítani, az officinához való attribúálást meg sem kísérelhette. Gyakori ez az áru a canabae legionis déli részén,²⁹² ahol összesen 26 példány lelhető fel.²⁹³ Sok Cinnamus edény került elő az ún. Hercules villa területén is, ahol 16 biztosan attribúálható ehhez a lezoux-i gyártóhoz, további 9 esetben pedig feltételezhető, hogy a tál az ő műhelyében készült.²⁹⁴ A közeli Meggyfa u.–Szél u., ill. a Szellő u.–Szél u. sarkán további 9 példányt ismerhettünk fel.²⁹⁵ Négy töredéket a Folyamőr utcai ásatás anyagából is ehhez a műhelyhez köthettünk. A polgárvárosi edényboltból 8 Cinnamus tálat közölt Juhász Gy. (1936, 36, II. t. 1–2, 36–40, II. t. 3–8) – így csak az aquincumi polgárváros²⁹⁶ és a katonaváros területéről 68 – ehhez az officinához attribúálható edényt ismerünk. Ennek az árunak ismert mennyisége Pannoniában több mint 400 darabra tehető. Cinnamus működésén belül G. Simpson és G. Rogers egy Kr. u. 135–145 közötti évtizedre tehető korai periódust különböztetett meg, meghatározva ennek sajátos motívumkincsét.²⁹⁷ Az officina többi áruja – köztük az aquincumi példányok is – a Kr. u. 145–170/178 közötti években készülhetett. Cinnamus edényei a dunai tartományokban a Kr. u. 166–180 közötti években lezajlott markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek egyik vezérlete.²⁹⁸ Cinnamusénál jóval kevesebb a Vízivárosban a Paternus II áru,²⁹⁹ (AqMus 96. 2. 254; 5. kép 7), amelynek száma Vindobonában 43 db, Carnuntumban 8 db.³⁰⁰ Aquincumban érdekes módon a polgárvárosi anyagban jelentősebb aránya,³⁰¹ a canabaeban inkább az északi részen lelhető

fel,³⁰² további két töredék ismert a Folyamőr utcai anyagban. Bélyeges edényét korábban már Finály G. közölte.³⁰³ Műhelye egyike azoknak a vállalkozásoknak, amelyek még távoli provinciákba is eljuttatták árujukat. A műhely működése B. R. Hartley szerint Kr. u. 160 táján kezdődhetett³⁰⁴ és legalább 180-ig vagy 190-ig folytatódhatott.³⁰⁵ Paternus kerámiája is gyakori a markomann háborúkkal kapcsolatba hozható pusztulási rétegek anyagában.³⁰⁶ Anyagunkban más Antoninus kori műhelyek áruja is fellelhető (AqMus 92. 9. 80; 5. kép 8).

Egy Drag. 33 formájú *acetabulum* alján a SURIUS bélyeg olvasható (AqMus 92. 9. 17; 5. kép 9). Ennek a lezoux-i fazekasnak hasonló típusú edényét már ismertük Aquincumból.³⁰⁷ Megtalálható ez a signatura Vindobonában,³⁰⁸ valamint Mikla és Tótszentpál között.³⁰⁹ Legfontosabb lelőhelye Gorsium, ahol egy 178 tájára keltezhető depot-leletben két Drag. 18/31 formájú tányéron is ez a bélyeg olvasható.³¹⁰ A mester tehát a középső Antoninus korban működhetett. A leletanyagban aránylag sok Drag. 33 formájú közép-galliai sigillata található (AqMus 92. 9. 133; 5. kép 10).

A RHEINZABERNI SIGILLATÁK

Pannoniában csaknem mindenhol a rheinzaberni sigillaták találhatók a legnagyobb számban; a vízivárosi lelőhelyeken a rajnai manufaktúrát szerényebb anyag képviseli.³¹¹ A gyár működésének kezdetére vonatkozóan csak kevés adattal rendelkezünk. A fazekascentrum keltezése a heiligenbergi gyártmányokétól függ, mivel az elzászi és a rajnai gyár korai mesterei között szoros kapcsolat volt. Januarius I és Reginus I mindkét manufaktúrában működött. Előbbi La Madeleine-ből ment Heiligenbergbe, majd onnan Rheinzabernbe.³¹² A heiligenbergi áru forgalma Kr. u. 180 tájáig követhető,³¹³ a műhely közvetlen közelében talált pincelelet tanúsága szerint még ez után is³¹⁴ (Commodus 186-ban vert érme heiligenbergi sigillatával azonos rétegben került elő). Rheinzabern exportjának kezdetéhez adatot

²⁹⁰ GABLER 2010, 186

²⁹¹ FINÁLY 1906, 93, 15. ábra, 17. ábra, 87, 14. ábra, 79

²⁹² VAMOS 2002, 43–53, Nr. 113–130

²⁹³ LEBEGYEV–MÁRTON 2003, 131–133, Nr. 24–31

²⁹⁴ GABLER 1976, 29

²⁹⁵ GABLER 2002, 237–238, Nr. 16–24

²⁹⁶ KUZSINSZKY 1932, 175, Nr. 18, 175. ábra

²⁹⁷ SIMPSON–ROGERS 1969, 3 sk

²⁹⁸ GABLER 1994, 306

²⁹⁹ KABA 1963, 214, 14. kép 12

³⁰⁰ GABLER 2010

³⁰¹ JUHÁSZ 1936, 44, III. t. 2–12

³⁰² GABLER 2002, 230

³⁰³ FINÁLY 1906, 79

³⁰⁴ HARTLEY 1972, 33, tab. V

³⁰⁵ ROGERS 1999, 190

³⁰⁶ FABER 1994, 184; GABLER 1994, 306

³⁰⁷ KUZSINSZKY 1932, 178, 378

³⁰⁸ DONAT 1999, 211

³⁰⁹ HAMPEL 1889, 86

³¹⁰ GABLER–KOCZTUR 1977, 69, Nr. 4, 8

³¹¹ GABLER 1999, 76

³¹² LUTZ 1966, 144; MÜLLER 1968, 18; SIMON 1973, 96; OLDENSTEIN–PFERDEHIRT 1986, 259

³¹³ SCHAUB 1994, 440

³¹⁴ Herbolzheim–Tutschfeld–Fb Baden–Württemberg 12 (1987) 366–

szolgált a hesselbachi tábor anyaga is, amely a Kr. u. 150/160 előtti időszakra keltezhető. Ebben rheinzaberni sigillata még nem volt.³¹⁵ Nem került elő ez a kerámia a weissenburgi castellum korai, palánk-periódusának anyagában sem; a tábort Kr. u. 145 táján építették át kőbe.³¹⁶ A fenti terminus post quem adat alapján Rheinzabern exportjának kezdetét Kr. u. 145 utánra keltezhetjük. Biztos terminus ante quemnek tekinthető a Kr. u. 161 év, minthogy Antoninus Pius ebben az évben vert érmének lenyomata látható egy, a Cerialis IV szériához attribálható dombordízes sigillátán. Cerialis Janu(ariu)s sérült pecsétlőjével felvitt motívumot használt, utóbbi tehát már korábban működhetett.³¹⁷ Fentiek alapján a legkorábbi mester – akinek dombordízes tálja a Vízivárosban is megtalálható (Gyorskocsi u. 26.; AqMus 92. 9. 76; 6. kép 1). Januarius I feltehetően már a Kr. u. 150-es években megnyithatta rheinzaberni officináját.³¹⁸ Januarius I műhelyének termékeit az aquincumi canabae anyagában is felismerhettük (Folyamőr u.), továbbá 19 másik pannoniai lelőhelyen 14 példány került elő, Vindobonában³¹⁹ egy-két darab Carnuntumban,³²⁰ Gerulatán,³²¹ Ad Statuas táborában,³²² Brigetioban,³²³ Aquincumban,³²⁴ a budaörsi telepen, Vetus Salinán,³²⁵ Intercisában,³²⁶ és Gorsiumban.³²⁷ Ez az áru fellelhető ugyanakkor a borostyánút körzetében is, amit a következő lelőhelyek igazolnak: Neudörfl, Purbach,³²⁸ Neckenmarkt,³²⁹ Strebersdorf,³³⁰ Schattendorf,³³¹ Salla³³² és Poetovio.³³³ A tartomány belsejéből egyelőre csak Balácáról³³⁴ és Sárvárról ismerjük.³³⁵

A Medve u. 8–14. területén talált 96. 2. 303 sz. példány (6. kép 2) a Cobnertus III szériához köthető. Cobnertus Lezoux-ból települt át a rajnai manufaktúrába, ahol ugyanazokat a pecsétlőket

használta, amelyeket Közép-Galliából hozott magával. Feltehetően segédei is lehettek,³³⁶ mégpedig ugyanazok, akik Janu(ariu)s és Reginus I műhelyében dolgoztak, ezért az ő működésüket is a Kr. u. 160–180 közötti időszakra keltezhetjük. Lezoux-i pecsétlőit Kr. u. 160 táján még a közép-galliai maufaktúrában használta, így rheinzaberni működése csak Kr. u. 160 utánra tehető.³³⁷ Műhelyének mintegy 40 gyártmányát ismerjük Pannoniából. Vindobonában főleg a legiotáborban lelhető fel,³³⁸ míg Carnuntumban csak az auxiliaris táborban került elő áruja.³³⁹ Több példányt ismerünk Gerulatáról (4 db),³⁴⁰ Brigetioból (6 db),³⁴¹ egy-egy példány ismert Aquincumból,³⁴² többek közt a canabaeban, a Folyamőr utcában végzett ásatás anyagában, a budaörsi telepen és Mursában.³⁴³ A tartomány belsejében eddig csak a borostyánút körzetében került elő ez az áru, így Poetovioban (6 db),³⁴⁴ Strebersdorfban, Marzban,³⁴⁵ és Gorsiumban.³⁴⁶ A korábban a Királyfürdőnél talált rheinzaberni sigillatak közül egy³⁴⁷ a Cerialis V szériához köthető. Ezt a műhelyt A. Mees a Kr. u. 160/170 és 220/230 közötti időszakra helyezte.³⁴⁸ Késői keltezése mellett érvelt Th. Fischer is, minthogy ez az áru nem található meg a Kr. u. 175 táján elpusztult Regensburg-kumpfmühli táborban.³⁴⁹ Ezzel szemben a Cerialis csoport több olyan pannoniai város és tábor leletanyagában lelhető fel, amelynek pusztulása a Kr. u. 170/178 évi markomann-szarmata háborúk eseményeivel hozható kapcsolatba, így Aquincumban, Sallán, Gerulatán, Quadrátán, Celamantiában és Intercisában.³⁵⁰ A. Mees egy újabb munkájában hangsúlyozta, hogy a Cerialis kör gyártmányai Kr. u. 160–180 táján már elérhetőek voltak a piacon.³⁵¹ Az említett Cerialis IV típusú sigillátát Antoninus Pius érmének lenyomata díszíti, ez is középső Antoninus kori keltezése mellett szól.³⁵² Ugyanezt igazolják a celamantiai feltárások eredményei; az izsai pa-

³¹⁵ SIMON 1973, 96

³¹⁶ DIETZ 1995, 124–125

³¹⁷ MEES 2002, 78

³¹⁸ ZETSCHKE–HULD 1977, 17; REUTTI 1989, 44; BITTNER 1986, 201

³¹⁹ WEBER–HIDEN 1996, 212, 214

³²⁰ GRÜNEWALD 1979 a, Nr. 7

³²¹ GABLER–PICHLEROVÁ 1996, 64, Nr. 94

³²² GABLER 1989, 456–457

³²³ EICHLER 1938, 158, Kat. 9; KUZMOVÁ 1992, Kat. 112–114

³²⁴ GABLER 2002, 231, Nr. 40

³²⁵ GABLER 1977, 172

³²⁶ PÓCZY 1957, Kat. 93

³²⁷ GABLER 1972, Nr. 125

³²⁸ MATOUSCHEK–NOWAK 2001, 633

³²⁹ MATOUSCHEK–NOWAK 1999, 820

³³⁰ MATOUSCHEK–NOWAK 1998, Kat. 513

³³¹ MATOUSCHEK–NOWAK 2003, 700

³³² GABLER 1989, Nr. 71

³³³ MIKL–CURK 1969, Kat. 158–161

³³⁴ GABLER 1992, Nr. 26

³³⁵ GABLER 1987, 102

³³⁶ MEES 2002, 239

³³⁷ BIEGERT–LAUBER 1995, 55

³³⁸ WEBER–HIDEN 1996, 320–323, Taf. 86,2–10, Taf. 87, 1–4

³³⁹ KANDLER–ZÖCHMANN 1997, 154, Taf. 21,2–3

³⁴⁰ GABLER–PICHLEROVÁ 1996, 65, Nr. 97; DEKAN–KUZMOVÁ 1996, 161, Nr. 139–141

³⁴¹ KUZMOVÁ 1992, Kat. 119–124

³⁴² GABLER 1976, Kat. 77

³⁴³ BULAT 1987, Kat. 17

³⁴⁴ MIKL–CURK 1969, Nr. 173–177, 334

³⁴⁵ MATOUSCHEK–NOWAK 1998, Abb. 519–522, Abb. 818

³⁴⁶ GABLER 1972, Nr. 131–133; BÁNKI 1979, Nr. 183

³⁴⁷ KABA 1963, 13. kép 19

³⁴⁸ MEES 1998, 161

³⁴⁹ FISCHER 1990, 48

³⁵⁰ GABLER 1994, 359

³⁵¹ MEES 2002, 332

³⁵² MEES 2002, 77–78

lánktábor pusztulási rétegében Cerialis kerámiaja Marcus Aurelius Kr. u. 175-ben vert érmével együtt került elő.³⁵³ Az Aquincumban is fellelhető Cerialis árut tehát Kr. u. 170/178 előtt már gyártották. A műhely működésének záródátuma nehezen határozható meg. A pannoniai leletanyagokban a Cerialis csoport termékeinek Kr. u. 180 utáni forgalma nem igazolható.

Tartományunkban fenti lelőhelyeken kívül a Cerialis V széria megtalálható még Vindobonában,³⁵⁴ Carnuntumban a pfafterbergi szentélykörzetben, Brigetioban,³⁵⁵ az aquincumi canabaeában (Hercules villa),³⁵⁶ Gorsiumban,³⁵⁷ Poetovioban (5 db).³⁵⁸ A Királyfürdő leletanyagában található meg egy, a Comitalis IV szériába sorolható töredék³⁵⁹ (AqMus 98. 2. 184; 6. kép 5). Ez az áru fellelhető a 2. sz. végén kiépített Holzhausenben, ezért A. Mees a műhelyt Kr. u. 175 és 220 közötti időszakra keltezte.³⁶⁰ A típusba sorolható gyártmányok megtalálhatók a großachseni vizes medencében, amelyet a közeli villa égésrétegének kerámiajával töltöttek fel.³⁶¹ A pannoniai lelőhelyek közül különösen sok található ebből az áruból Poetovioban,³⁶² Vindobonában³⁶³ és Brigetioban.³⁶⁴ Carnuntumban egyelőre csak a Pfafterbergen találtak egy, a szériához sorolható töredéket. Egy példány került elő az aquincumi canabae északi részén, a Szirmai K. által vezetett Folyamőr utcai ásatás során. Egy-egy töredék került elő a szakályi³⁶⁵ és a pátyi telepen.³⁶⁶

Több darabbal van képviselve anyagunkban a BfAttoni sorozat³⁶⁷ (AqMus. 92. 9. 67; 6. kép 3). Ez a rövidítés egy Atto részére gyártó (f(ecit)) B betűvel kezdődő nevű fazekasra utal. Működésének időpontja vitatható. Gyártmányai a rheinzaberni hulladékgödörökben is fellelhetők, valamint a mainzi városfal Kr. u. 254 évi építése során kerültek földbe.³⁶⁸ A dunai provinciákban gyakran kerül elő ez az áru, amely feltehetően a manufaktura működésének középső szakaszára keltezhető.

Pannoniában eddig több mint 70 edénye került elő; ezek közül 21-et Vindobonában találtak,³⁶⁹ 5-öt Carnuntumban,³⁷⁰ 13-at Brigetioban,³⁷¹ 7-et Poetovioban.³⁷² A többi lelőhelyen csak néhány darab képviseli ezt a szériát – így Gerulatán,³⁷³ Azaumban,³⁷⁴ az aquincumi canabaeában (Raktár u., Hercules villa, Folyamőr u.),³⁷⁵ a budörsi telepen, Intercisában,³⁷⁶ Mursában,³⁷⁷ Szakályban,³⁷⁸ Gorsiumban (4 db),³⁷⁹ Balácán,³⁸⁰ Sárváron,³⁸¹ Sallán,³⁸² Strebersdorfban (3 db)³⁸³ és Neckenmarkton.³⁸⁴ Talán Atto műhelyéhez sorolható a 96. 2. 479 sz. darab (6. kép 4).

Több darabbal van képviselve a vízivárosi leletek közt a Janu II széria (AqMus 96. 2. 171; 6. kép 8). Ennek a fazekasnak pecsétlőkészlete a Jacard 2. csoportba sorolható; tipológiailag a Julius II-Julianus I alcsoporttal mutat egyezéseket.³⁸⁵ Ez az áru mind Raetiában és Noricumban, mind Pannoniában rendkívül gyakori.³⁸⁶ Tömeges pannoniai elterjedése alapján A. Mees feltételezte, hogy Janu(ariu) s II a manufaktura középső periódusában tevékenykedett,³⁸⁷ működését Kr. u. 180 és 220 közötti időszakra keltezte. Áruja azonban későbbi kontextusokban is fellelhető. Ladenburgban egy Kr. u. 246 után betöltött pinceleletben került elő edénye³⁸⁸. Rheinzabernben fellelhető a 17 c gödör anyagában, amelyet Kr. u. 233–245 között töltöttek fel.³⁸⁹ Hasonló időrendi helyzetre enged következtetni a pockingi 5. pince leletanyaga, amelynek felépítménye Kr. u. 240/242 táján pusztulhatott el.³⁹⁰ Fentiektől eltérő kelteztést igazol a sulzi 7. pince anyaga, amelyet Kr.

³⁵³ KUZMOVÁ 1997, 45

³⁵⁴ WEBER-HIDEN 1996, 93, Kat. 1–8

³⁵⁵ KUZMOVÁ 1992, Kat. 147–148

³⁵⁶ GABLER 1976, Kat. 83–84

³⁵⁷ GABLER 1972, Kat. 152–153, 169

³⁵⁸ MIKL-CURK 1969, Kat. 191, 211, 213–214, 253

³⁵⁹ KABA 1963, 15. kép 6

³⁶⁰ MEES 2002, 335

³⁶¹ HAGENDORN 1999

³⁶² MIKL-CURK 1969, Kat. 237–240, 242–243, 245, 247–248, 250, 277

³⁶³ WEBER-HIDEN 1996, Taf. 103, 2–4, 7–8

³⁶⁴ KUZMOVÁ 1992, Kat. 165–167

³⁶⁵ GABLER-HORVÁTH 1996, Kat. 26

³⁶⁶ GABLER 2007, 241

³⁶⁷ KABA 1963, 15. kép 7

³⁶⁸ MEES 2002, 330

³⁶⁹ WEBER-HIDEN 1996, 264, Taf. 107, 266, Taf. 108, 1–9, 268, Taf. 109, 1–2, 270, Taf. 110, 1–9

³⁷⁰ REINFUSS 1957, 91–92; GRÜNEWALD 1979a, Abb. 1; GABLER-RAUCHENWALD 1992, 461, Kat. 111; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 106, Taf. 22, 4

³⁷¹ KUZMOVÁ 1992, Nr. 176–188

³⁷² MIKL-CURK 1969, Kat. 180–186

³⁷³ DEKAN-KUZMOVÁ 1996, 162, Kat. 147

³⁷⁴ HORVÁTH 2002, 61, Nr. 172

³⁷⁵ NAGY 1931, Nr. 16; GABLER 1976, Nr. 78; LEBEGYEV-MÁRTON 2003, 134, Nr. 44

³⁷⁶ PÓCZY 1957, Kat. 113 és 156

³⁷⁷ BULAT 1958, Kat. 2; BULAT 1987, Kat. 3 és 22

³⁷⁸ GABLER-HORVÁTH 1996, Kat. 30

³⁷⁹ GABLER 1974, 244, Kat. 126–128

³⁸⁰ GABLER-PALÁGYI 1989, Nr. 11; GABLER 1992, Nr. 30; GABLER 2002, Nr. 9

³⁸¹ HORVÁTH 2001, 90

³⁸² GABLER 1978, Nr. 103

³⁸³ MATOUSCHEK-NOWAK 1998, Abb. 533–535

³⁸⁴ MATOUSCHEK-NOWAK 1999, 820

³⁸⁵ RUPRECHTSBERGER 1974, 23–

³⁸⁶ ZANIER 1992, 128

³⁸⁷ MEES 2002, 326

³⁸⁸ ZANIER 1992, 128

³⁸⁹ BITTNER-ZETSCHKE-HULD 1986, 253

³⁹⁰ KELLNER 1960, 132

u. 180/183-at követően hamarosan felhagytak.³⁹¹ Rottweilben a K épület pincéjében korai Severus kori feltöltésben találták, amelyet egy Kr. u. 194-ben vert érem keltezett.³⁹² Fentiek alapján a fazekas működése inkább a Severus korra tehető. Nincs kizárva azonban az sem, hogy a korai Janu(arius) I mester formatáljait a 3. sz. középső harmadában újból használhatták. Feltehetően két – azonos nevű – fazeksról van tehát szó. Újabban M. Gimber egy, a strassbourgi múzeumban őrzött, Janu II műhelyéhez attribúálható tál – Attofecit perembélyege – alapján ismét korábbra keltezte ezt a sorozatot, még hozzá a 2–3. sz. fordulójára, ami a Janu(arius) I áruval való kapcsolatot érthetővé teszi.³⁹³

Pannoniában eddig 75 edényét ismerhettük fel; a legnagyobb számban (25 db) Vindobonában került elő áruja,³⁹⁴ de jelentősebb mennyiségben lelhető fel Carnuntumban is.³⁹⁵ Több példányt ismerünk Gerulatáról,³⁹⁶ Ad Statuasról,³⁹⁷ Brigetioból,³⁹⁸ Aquincumból³⁹⁹ és a pátyi telepről.⁴⁰⁰ Aránylag gyakori a borostyánút körzetében is, így Poetovioban (8 db),⁴⁰¹ Schattendorfban,⁴⁰² Strebersdorfban⁴⁰³ és Apetlonban.⁴⁰⁴ Megtalálható továbbá a szakályi bennszülött telepen,⁴⁰⁵ a sárvári útállomás körzetében,⁴⁰⁶ valamint a balácai villagazdaság anyagában (8 db!).⁴⁰⁷ További rheinzaberni reliefes sigillaták közé sorolható a Gyorskocsi utcában előkerült 2003. 14. 1360 sz. töredék (6. kép 7) és egy másik darab (6. kép 6).

A díszítetlen sigillaták között is több rajnai árut ismerhettünk fel, többek közt Lud Tb formájú (AqMus 2003. 14. 612; 6. kép 9–10), ill. Drag. 32 formájú tányérokat (6. kép 11), Drag. 38 (AqMus 96. 2. 181), ill. Drag. 43 típusú, kiöntővel ellátott (AqMus 96. 2. 334; 6. kép 14) *mortarium*-okat, valamint Drag. 33 formájú poharakat (AqMus 96. 2. 435; 6. kép 13).

Fentiekből kiderül, hogy a Vízivárosban mind a korai, a markomann-szarmata háborúk előtt gyártott, mind pedig a késő-Antoninus–Severus kori rheinzaberni sigillaták megtalálhatók. Egyelőre nem tudjuk, hogy milyen a kettő aránya. Az aquincumi canabae leletanyagaiban a markomann háborúk utáni import a korábbinak négy és félszerese, ami még akkor is jelentős növekedésnek számít, ha évtizedekre vetítjük az arányt, azaz számolunk azzal, hogy a késő-Antoninus–Severus kor számításba vehető időszaka valamivel több mint kétszer olyan hosszú, mint a korai ill. a középső Antoninus kor, vagyis a rheinzaberni import kezdetének időszaka. Hasonló adatokat kaptunk a közeli budaörsi telep sigillataforgalmának vizsgálatából, ahol jóval nagyobb mennyiségű az elemezhető leletek száma. Nagyjából kétszeres a későbbi csoport aránya a canabae többi épületeiben (Hercules villa, Búvár utca, Meggyfa u. – Szél u.), ezeknél azonban a sigillataanyagok száma csekély, ezért az import alakulása szempontjából tanúvallomásukra kevésbé támaszkodhatunk.⁴⁰⁸ A nagyobb mennyiségű pannoniai leletanyagok esetében a következő értékeket kapjuk:

Vindobona Carnuntum Poetovio Gorsium	
Kr.u. 155/160 – 178/180	12743 55 21
Kr. u. 178/180 – 3. sz. közepe	410142 166 91
Bizonytalan	83

Ezeknél is jelentős a Severus kori import mennyiségének növekedése, de nem négy és félszerese vagy éppen ötszöröse a korábbinak, hanem csak háromszorosára emelkedett az erre az időszakra keltezhető sigillaták száma. Mindez a Severus kori gazdasági fellendülést igazolja Pannonia jelentősebb városaiban – így Aquincumban is, ott ahol az összehasonlító vizsgálatokhoz már elegendő anyag áll rendelkezésünkre.

A rheinzaberni reliefdíszű sigillatagyártás végére vonatkozóan csak kevés időrendi támpont áll rendelkezésünkre. A. Mees szerint a Kr. u. 229 és 259/260 közti időszakra keltezhető érmek nehezen értelmezhetők; csak Niederbieberben és Saalburgon utaltak az éremleletek egybehangzóan egy Kr. u. 259/260-ig tartó folyamatos megtelepedésre. Másrészt kiderült, hogy a Kr. u. 259/260-as évek nem tekinthetők többé olyan időpontnak, amellyel a felső-germaniai-raetiai limes teljes pusztulását kapcsolatba lehetne hozni.⁴⁰⁹

A WESTERNDORFI SIGILLATÁK

Első áttekintésre is jelentősnek tűnik a vízivárosi

³⁹¹ SCHAUB 1994, 440

³⁹² KLEE 1986, 36

³⁹³ GIMBER 2006, 375

³⁹⁴ WEBER–HIDEN 1996, Taf. 134, 1–8, Taf. 135, 1–17

³⁹⁵ TRINKS 1957, Kat. 17, 29; GRÜNEWALD 1979, Taf. V. 1; GRÜNEWALD 1986, Kat. 9; RAUCHENWALD 1996, Kat. 89; KANDLER–ZÖCHMANN 1997, Taf. 23, 5–6

³⁹⁶ GABLER–PICHLETOVÁ 1996, 64, Nr. 95–96; DEKAN–KUZMOVÁ 1996, 162, Nr. 153; VARSÍK–KUZMOVÁ–SCHMIDTOVÁ 1996, 226, Nr. 31

³⁹⁷ GABLER 1989, 456–457

³⁹⁸ KUZMOVÁ 1992, Kat. 248–249

³⁹⁹ GABLER 1976, Nr. 76; GABLER 2002, 240, Kat. 52

⁴⁰⁰ OTTOMÁNYI–GABLER 1985, Kat. 31

⁴⁰¹ MIKL–CŰRK 1969, Nr. 161–169

⁴⁰² MATOUSCHEK–NOWAK 2003, 701, Abb. 828

⁴⁰³ MATOUSCHEK–NOWAK 1998, Abb. 555

⁴⁰⁴ MATOUSCHEK–NOWAK 2001, 617

⁴⁰⁵ GABLER–HORVÁTH 1996, Nr. 45–46

⁴⁰⁶ HORVÁTH 2001, 90

⁴⁰⁷ GABLER 2001, Nr. 65–69; GABLER 2002a, Nr. 12–13; GABLER 2004a, 127, Nr. 37

⁴⁰⁸ GABLER 2002, 235

⁴⁰⁹ STROBEL 1999, 9–30

leletanyagban a westerndorfi manufaktura gyártmányainak jelentősebb száma. Ez már a Király fürdő anyagának számbavétele során is feltűnt. Leleteink sorában mind a Comitialis csoport, mind pedig Helenius és Onniorix áruja képviselve van.

A Comitialis csoport Kr. u. 175 után kezdhetette meg működését a westerndorfi manufaktúrában.⁴¹⁰ Ennek az officinának fénykora a Kr. u. 200 előtti évtizedekre tehető. Pontosabb időrendi besorolást sem a pannoniai teleprétegek, sem a noricumi síregyüttesek adatai nem tesznek lehetővé.⁴¹¹ Westerndorf keltezése mindig a rheinzaberni manufaktúrában is működő officinák időrendjétől függött, minthogy mind Comitialisnak, mind Heleniusnak a Rajna parti fazekascentrumban is volt érdekeltsége. Rheinzabern esetében azonban éppen a Severus kori csoportok időrendi helyzete bizonytalan, így az arra épülő westerndorfi kronológiában is sok a kérdőjel. Minthogy Helenius áruja a regensburgi temetőben, a Kr. u. 185 után épült Holzhausenben vagy a hedderneimi kőtábor III. fázisába sorolható anyagban fellelhető,⁴¹² biztos, hogy rheinzaberni műhelye Kr. u. 180 után működhetett. Edényei fellelhetők a 3. századi leletgyüttesekben, köztük a hedderneimi 106. parcella anyagában, amely 202 utánra tehető.⁴¹³ A londoni rakpart Kr. u. 224-re keltezhető leletei között még fellelhető a rheinzaberni Comitialis áru. Helenius sigillatai ugyan késői kontextusokban is megtalálhatók, így a Kr. u. 235/245 tájára tehető rheinzaberni 17 c gödörben, a 242 utáni großprüfeningi vagy a 246 utáni ladenburgi pinceleletben, ennek ellenére működése a 3. sz. középső harmadában már nem valószínű.⁴¹⁴ Ettől függetlenül a rheinzaberni és a westerndorfi műhelyeknek nem kellett azonos időszakban működnie. Miután a westerndorfi manufaktura az első alemann betörések után elpusztulhatott, Helenius westerndorfi gyártmányai sem készülhettek sokkal később Kr. u. 233-nál. Helenius korábban Comitialis műhelyében dolgozott kiformázó fazekasként. Saját önálló officináját csak Septimius Severus korában nyithatta meg, valószínűleg még Kr. u. 200 előtt.⁴¹⁵ Korábban a kutatás feltételezte, hogy a westerndorfi import a rheinzabernit váltotta fel,⁴¹⁶ ezt a hipotézist azonban a leletanyag nem támasztja alá. Ha tekintetbe vesszük Rheinzabern Severus kori szállítmányainak meny-

nyiségét, rögtön kitűnik, hogy a westerndorfi áru nem szorította ki a rajnai manufaktura termékeit, hanem inkább kiegészítette azokat. A Severus kori konjunktura biztos piacot teremtett mindkét gyártóhely árujának.

Westerndorf részesedése a pannoniai sigillataanyagokban mindenütt aránylag csekély; kivételek, mint pl. Intercisa (44,9 %),⁴¹⁷ csak a határzónában fordulnak elő (pl. Aquincum 10,5%,⁴¹⁸ Gerulata 10%). A westerndorfi sigillaták zöme (905 db) a határzónában található, amely a Severus kori konjunktura legfőbb haszonélvezője volt (a tartomány belsejének egyes városai mint Poetovio 2,2%-ban, Salla 2%-ban részesült a westerndorfi kerámia-szállítmányokból, ezeknek a településeknek összanyagát tekintve).⁴¹⁹ Ha a határkörzet és a tartomány belsejének legmagasabb százaléktékét mutató lelőhelyek: Intercisa és Gorsium nélkül vizsgáljuk Pannonia westerndorfi sigillata-forgalmát, az alábbi képet kapjuk.

A határzónában 1341 db került elő. A tartomány belsejében 235 (ez a mennyiség a még sajtó alatt lévő budaörsi és az újonnan közölt cibala-e leleteket is tartalmazza).⁴²⁰ Comitialis és Onniorix műhelyeiben a rheinzaberni pecsétlőállománnyal való megközelítő egyezések gyakoribbak, míg Heleniusnál a lavoye-i kapcsolatok erősebbek.⁴²¹ Az egyes csoportok között emellett szoros együttműködés lehetett.⁴²² Helenius műhelyében valószínűleg a Comitialis vagy az Onniorix officinák formataíjából is formázhattak edényeket. A Vízivárosban meglehetősen gyakori a Comitialis áru,⁴²³ (AqMus 20013. 14. 673.: 7. kép 1; 96. 2. 493, 96. 2. 270; 7. kép 2; 96. 2. 298), a dombordízes edények közt a Drag. 30 formájú is fellelhető (96. 2. 493). Noricumban a Comitialis officina gyártmányai csaknem mindenütt gyakoribbak,⁴²⁴ ezzel szemben Pannoniában Heleniusé – különösen a tartomány keleti részén – nagyobb számban található. Kivételként hivatkozhatunk Brigetiora (ahol a két csoport aránya 74:73) és Cibalaera. A Vízivárosban is több a Helenius műhely gyártmánya, tehát a későbbi áru,⁴²⁵ a Gyorskócsi u. 26. területéről (ld. AqMus. 96. 2. 412–415, 96. 2. 423, 96. 2. 207, 96. 2. 91, 92. 6. 447). Anyagunkban

⁴¹⁰ CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH 1976, 78

⁴¹¹ FASOLD 1993, 47

⁴¹² REUTTI 1983, 59–60

⁴¹³ FISCHER 1973, 2087

⁴¹⁴ NUBER 1969, 145–146; KORTÜM–MEES 1998, 162.; CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH 1976, 78–79

⁴¹⁵ FASOLD 1993, 47

⁴¹⁶ CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH 1976, 78

⁴¹⁷ PÖCZY 1957, 98–

⁴¹⁸ KUZSINSZKY 1932, 174, 191–192. ábra; VAMOS 2002, 59, Nr.163; LEBEGYEV–MÁRTON 2003, 135

⁴¹⁹ GABLER 2005, 26

⁴²⁰ LELEKOVIC 2007, 89–

⁴²¹ KISS 1946–1948, 217, 224–226

⁴²² FASOLD 1993, 49

⁴²³ KABA 1963, 13. kép 7 és 16–17

⁴²⁴ KARNITSCH 1955, Taf. 76–82 (Comitialis), Taf. 84–90 (Helenius); RUPRECHTSBERGER 1978, 46; KELLNER 1981, 125; KALTENBERGER 1994, 175

⁴²⁵ KABA 1963, 13. kép 18; AqMus 92. 9. 105

megtalálható az E 9 tojásfüzéses típus (AqMus 96. 2. 414–415, 96. 2. 403; 7. kép 7., 96. 2. 94; 7. kép 3) és az E 11 tojásfüzérral díszített áru (AqMus 96. 2. 207; 7. kép 4). Eddig két töredék képviseli az Onniorix officina kerámiáját⁴²⁶ (AqMus. 92. 9. 37; 7. kép 8). Ez az áru az aquincumi canabae északi részén, a Folyamőr utcai leletek közt nincs képviselve, de nem lelhető fel pl. a poetovioi leletanyagban sem. Az Onniorix műhely részesedése Kelet-Pannoniában nagyobb. Az aquincumi canabae északi részén, a Hercules villában pl. 12% a westerndorfi leletanyagon belül, míg Gorsiumban 14%.

Két dombordízes tálon található perembélyeg; az egyiket PEJRGAMUs neve olvasható (AqMus 96. 2. 355; 7. kép 6)⁴²⁷ a másikon (AqMus 96. 2. 385; 7. kép 5) RIPAN[us-é látható.⁴²⁸ Előbbi Helenius táljait kiformázó fazekas⁴²⁹ áruját elsősorban Brigetioból ismerjük.⁴³⁰

A PFAFFENHOFENI SIGILLATÁK

Anyagunkból mindössze egy-két példány köthető a pfaffenhofeni műhelyhez (AqMus 2003. 14. 6; 7. kép 9.; 2003. 14. 1366.; 7. kép 11.; 96. 2. 489.; 7. kép 12). Ennek a manufaktúrának gyártmányai mind a Medve u. 8–14., mind a Ganz u. 14. telkén végzett ásatások során előkerültek. Néhány esetben Westerndorf mellett pfaffenhofeni eredetük is számbavehető (AqMus 92. 9. 105; 7. kép 10). A 96. 2. 489 leltári számú Pf. 19 tojásfüzéses töredéket (Medve u. 8–14.) a westerndorfi Helenius pecsétlőit használó fazekashoz attribuálhattuk. H.–J. Kellner szerint a specifikus pfaffenhofeni áru tömeges gyártása Kr. u. 233 után kezdődhetett,⁴³¹ amikor Westerndorf az első alemann betörés során elpusztult. (A 233 évi betörés pusztításaival kapcsolatos feltételezéseket kétféle M. Struck).⁴³²

A seebrucki temető 10. sírját, amelyben pfaffenhofeni áru is előkerült – a 7. kronológiai csoportba sorolta P. Fasold, amely 233 utánra tehető (1993, 48). Nem tudjuk, hogy meddig gyárthatták ezt a kerámiát, Kr. u. 242-ig vagy 259/260-ig. Pfaffenhofen részesedése a pannoniai leletanyagokban általában csekély. Vindobonában a sigillaták 2%-a sorolható ehhez a manufaktúrához, valamivel nagyobb arányban található Carnuntumban (5,3%), Brigetioban (6,7%) és Gerulátán (4,32%). Egyes táborokban vagy

auxiliaris vicusokban ugyanakkor nagyon kevés a pfaffenhofeni áru, így Azaumban (0,64%) vagy Ad Statuason (0,39%). Aquincumban elsősorban a canabaeből közöltek pfaffenhofeni sigillatákat.⁴³³ A 3. sz. második harmadában drasztikusan csökkent a rajnai kerámia import. Ezt a hiányt Aquincumban a pfaffenhofeni behozatal sem pótolhatta, noha a gyár termékeinek aránya a Hercules villában a teljes spektrumon belül eléri a 4%-ot.⁴³⁴

A 3. sz. közepe már mindenképpen a sigillata import visszaesésének ideje. Vindobona több ezer darabot számláló sigillata anyagában mindössze 10 db rheinzaberni edény keltezhető erre az időszakra (Victor III, Pervincus, Statutus I–II). A hasonló kronológiai helyzetű carnuntumi leletek száma mindössze 9, ami a teljes anyagnak (5616 db) csupán 0,2%-a, míg Brigetioban (361 meghatározott darabból) csupán 0,66%. Ez az arány a Folyamőr utcai leletanyagban 0,69%. Bár a pfaffenhofeni import a kieső rheinzaberni szállítmányokat részben pótolta, együttes arányuk még így is alig több mint a teljes leletanyag 1,6%-a. Ez az importcsökkenés a kereskedelmi kapcsolatok stagnálásával, a vásárlóerő csökkenésével, a határzónában élő városi lakosság életszínvonalának romlásával hozható összefüggésbe.⁴³⁵

ÉSZAK–AFRIKAI TERRA SIGILLATA CHIARA

A 96. 2. 129 sz. darab azt igazolja, hogy a vízivárosi anyagban is megtalálható az észak-afrikai terra sigillata chiara. A Medve u. 8–14. területén végzett ásatás során előkerült világos narancsszínű, enyhén fényes peremtöredék a Hayes 59 B formát mutatja (7. kép 13). Az észak-afrikai áru Aquincumban általában a 3. sz. második felében tűnik fel. Jelentősebb forgalmával csak a nyugati sigillata-gyárak működésének végétől számolhatunk. A miénkhez hasonló terra sigillata chiara C típusokat jól meg lehetett különböztetni az észak-tunéziai kerámiától.⁴³⁶ Lehetséges gyártóhelyei: Henchir-es Srira, Hechir el Guellal, Sidi Marzouk Tounsi és a Sousse környéki fazekastelepek,⁴³⁷ amelyek elsősorban Itáliába és a keleti tartományokba szállítottak árut. A byzacenai kerámiaipar virágkora a Severus korra tehető. Ekkor kezdték gyártani a nálunk is gyakori Hayes 50 és a Pannoniában ritkábban fellelhető Hayes 45 típusokat.⁴³⁸ A terra sigillata chiara C kerámia keltezéséhez

⁴²⁶ KABA 1963, 13. kép 12–O]NNIO bélyeggel;

⁴²⁷ vö. STREITBERG 1973, 146, Abb. 5,28

⁴²⁸ STREITBERG 1973, 147, Abb. 6,5

⁴²⁹ PRAMMER 1975, Abb. 11,17, 141

⁴³⁰ JUHÁSZ 1935, Nr. 223, 148, Taf. XLVII.223 és EICHLER 1938, Nr. 223, 158

⁴³¹ CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH 1976, 79

⁴³² STRUCK 1996, 52

⁴³³ GABLER 1978, 144–145; VAMOS 2002, 59, Nr. 164–165; LEBEGYEV–MÁRTON 2003, 137 és a Folyamőr u.

⁴³⁴ GABLER 1976, 35

⁴³⁵ GENSER 1986, 774

⁴³⁶ PRÖTTEL 1996, 13

⁴³⁷ PEACOCK–BENJAOU 1990, 59; MACKENSEN–SCHNEIDER 2006, 163–169

⁴³⁸ KAENEL 1981, 25

fontos adatokat szolgáltatottak a berenicei ásatások⁴³⁹, a 3. sz. közepére tehető olympiai leletegyüttesek⁴⁴⁰ a korinthusi⁴⁴¹ és a knossosi feltárások.⁴⁴² A 3. sz. közepére keltezi ezt a kerámiát egy Volubilisben talált leletegyüttes, amelyben III. Gordianus érme volt.⁴⁴³ Szerény adatokat a pannoniai leletegyüttesek is szolgáltatottak keltezésükhöz. Egy észak-afrikai terra sigillata chiara C 1 típusú edény az intercisai 73/58 sz. gödörben Severus Alexander érmével együtt került elő,⁴⁴⁴ Nagykanizsa-Inkey kápolna lelőhelyen pedig egy Hayes 50 A formájú tányért rheinzaberni sigillatákkal együtt találtak.⁴⁴⁵ A Hayes 59 B forma keltezéséhez az athéni agora-ásatások adatai jelennek meg fogódzópontot; ezek alapján a Medve utcai tányér a Kr. u. 320–420 közötti évszázadra tehető.

Az észak-afrikai kerámia Észak-Itália közvetítésével jutott el Pannoniába, ahol aránylag gyakori. Útvonalát Aquileia, Emona, Virunum és Celeia leletei rajzolják ki.⁴⁴⁶ Sok terra sigillata chiara került elő Noricumban is, így Flavia Solvában, Aguntumban, Teurniában, Immuriumban, Ovilavában, Cetiumban, Favianisban⁴⁴⁷ és Commageneben (Tulln).⁴⁴⁸ (A leletanyag B. Czech ásatása során került elő). Pannoniában az utóbbi két évtizedben is lényegesen nőtt az ismert északafrikai edények száma. Korábban több darabot közölhattünk Vindobonából,⁴⁴⁹ újabb C-2 típusok főként a Michaelerplatz területén végzett ásatások során kerültek elő.⁴⁵⁰ Carnuntumban eddig 23 terra sigillata chiara edényről tudunk, amelyeket több lelőhelyen találtak (polgárváros, legiotábor, auxiliaris tábor, „Steilhang-Grabung”).⁴⁵¹ Pannonia egyéb területén is több példányt találtak az elmúlt évtizedben, így Gerulátán,⁴⁵² Brigetioban,⁴⁵³ a Visegrád-Gizella majori kiserődben (Groh D. 1993 évi ásatása), Ulcisia Castrán (Maróti É. 2006 évi ásatása, Ferenczi K. Múzeum ltsz. 2006. 1. 199,

557), az aquincumi canabaeban,⁴⁵⁴ a budaörsi és a pátyi telepen,⁴⁵⁵ Érden (Ottományi K. ásatása, Ferenczi K. Múzeum ltsz. 2003. 10. 65), a balacai villagazdaságban,⁴⁵⁶ Balatonakali-Ságpusztán,⁴⁵⁷ Savariában,⁴⁵⁸ Zalabaksán⁴⁵⁹ és Sallán.⁴⁶⁰

Az észak-afrikai kerámia importja azt bizonyítja, hogy a dunai tartományokat – köztük Pannoniát – még a 3. sz. második felében, ill. a 4. században is szoros kapcsolatok fűzték a Mediterraneum térségéhez.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vízivárosi leletek időbeni szóródása az 1. sz. közepétől a 4. sz. végéig terjedő időszakot foglalja magában, bár a 3. sz. utolsó harmada, ill. a 4. sz. mindössze egyetlen darabbal van képviselve. Az eddig áttekintett leletanyagnak manufaktúrák szerinti megoszlása a következő:

italiai	10,8%
dél-galliai	20,3%
közép-galliai	23,8%
rheinzaberni	36,4%
westerndorfi	4,8%
pfaffenhofeni	1,4%
észak-afrikai	0,1%
egyéb, ismeretlen	1,4%

A SIGILLATASPEKTRUM LEGFONTOSABB JELLEMZŐI

1. Benne jelentős mennyiség képviseli az itáliai műhelyeket – elsősorban az észak-itáliai figlinákat. Közülük a legkorábbi a Tiberius-Claudius kori L. Gellius és az egyébként ritka Calamus áru. A valamivel későbbi Sec.CT ill. L.M(ag) V(irilis) bélyeges példányok a Claudius-kori Flavius korra tehetőek. Jelentős mennyiségű a Domitianus-Trajanus kori késő-póvidéki B formacsoport.
2. Talán a legtöbb sigillata a dél-galliai manufaktúrákból került a vízivárosi táborba; ebben az anyagban szép számban lelhető fel a kora-Flavius kori la graufesenque-i Drag. 29 formájú tál.
3. A tábor helyőrségének Trajanus kori áthelyezése után a castellumot felhagyták. A helyén létesült polgári településre szerényebb mennyiségben érkezik ez az importált kerámia. A Hadrianus korban még valószínűleg a banassaci

⁴³⁹ KENRICK 1985, 356–357

⁴⁴⁰ WALTER-KUNZE 1958, 61

⁴⁴¹ WILLIAMS-ZERVOS 1983, 14

⁴⁴² HAYES 1983, 97

⁴⁴³ JODIN 1967, 491

⁴⁴⁴ GABLER 1988, 13

⁴⁴⁵ GABLER 2002, 234

⁴⁴⁶ VIDRIH-PERKO 1992, 93–102; PRÖTTEL 1993, 13; GASPARI-VIDRIH-PERKO 2007, 202–215

⁴⁴⁷ LADSTÄTTER 1998, 51–63; LADSTÄTTER 2000, 90

⁴⁴⁸ GABLER, D.: Die Sigillaten von Tulln. Manuskript 1991

⁴⁴⁹ GABLER 1982 b, 319

⁴⁵⁰ DONATI 1999, 214

⁴⁵¹ GROLLER 1908, 71; GABLER 1988, 34–35; HUMER-JOBST-RAUCHENWALD 1990, Taf.9,9; GRÜNEWALD 1986, Taf. 2,3; KANDLER-ZÖCHMANN 1997, 109; JILEK 1994, 381; KANDLER-ZÖCHMANN 2001, Nr. 610

⁴⁵² VARSIK-KUZMOVÁ-SCHMIDTOVÁ 1996, 218, Nr. 17, Taf. 2

⁴⁵³ BECK 2004, 248

⁴⁵⁴ GABLER 2002, 234, 241, Nr.70; LEBEGYEV-MÁRTON 2003, 154, 15. ábra 9

⁴⁵⁵ GABLER 2007, 259

⁴⁵⁶ GABLER 2004, 146

⁴⁵⁷ CSIRKE-GABLER-PALÁGYI 2006, 24

⁴⁵⁸ FÜLÖP 2004, 150, Nr. 25

⁴⁵⁹ REDÓ 2005, 306

⁴⁶⁰ GABLER 2005, 36, 46

manufaktura szállít Aquincumba – nagyon kevés a korabeli középgalliai áru. A lezoux-i gyár csak az Antoninus korban exportált erre a területre; aránylag sok darab köthető anyagunkból a Cinnamus műhelyhez.

4. A középső Antoninus kortól, feltehetően Kr. u. 155/160-tól kezdődően Aquincum is a rheinzaberni manufaktura piacterülete lett. A többi aquincumi sőt kelet-pannoniai lelőhelytől eltérően a Vízivárosban nem észlelhető jelentős mennyiségi növekedés a Severus korban; a 2. sz. közepétől a 3. sz. első harmadáig az import egyenletes.
5. A Severus korban jelentősebb mennyiségű áru érkezik Westerndorfból; ennek a manufaktúrának valamennyi műhelye megtalálható a Vízivárosban.

6. A 3. sz. középső harmadában a sigillata-behozatal drasztikusan visszaesett; jóformán csak néhány pfaffenhofeni edény keltezhető erre az időszakra, de még ebből az Inn-menti fazekascentrumból sem került elő a késői Dicanus műhely egyetlen darabja sem.
7. Eddig csupán egyetlen Hayes 59 B formájú tányér képviseli a 4. századi észak-afrikai terra sigillata chiara kerámiát. Ez a település fokozatos elnéptelenedésével hozható összefüggésbe, amire a 4. század végi temetkezések is utalnak.

Köszönetet mondok a rajzok elkészítéséért Ba Zsuzsának (MTA Régészeti Intézete), a fotókért pedig Fazekas Fanninak.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY 1959 ALFÖLDY, G.: Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jhs. *ActaArchHung* 11. (1959), p. 113–141.
- BALLA–GABLER 1983 BALLA, M. – GABLER, D.: Terra sigillaták eredetének vizsgálata neutronaktivációs analitikai módszerrel. *ArchÉrt* 109. (1983), p. 49–62.
- BARB 1938 BARB, A.: Frühromische Gräber vom Burgenland. *DissPann. Ser. 2. Bp.*, 1938.
- BARKÓCZI–BÓNIS 1954 BARKÓCZI, L. – BÓNIS, É.: Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina). *ActaArchHung* 4. (1954), p. 129–199.
- BAUER 1998 BAUER, I.: Zum Fundmaterial der römischen Kaiserzeit. In: *Vom römischen Lagerdorf zum Mittelelterlichen Lesehof. Katalog des Stadtmuseums Klosterneuburg. Klosterneuburg*, 1998.
- BÁNKI 1979 BÁNKI, Zs.: Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. *Alba Regia* 17. (1979), p. 91–243.
- BECHTEL 1917 BECHTEL, F.: Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit. Halle, 1917.
- BECK 2004 BECK, T.: Brigetio. Ergebnisse der 1992–1998 durchgeführten Ausgrabungen. In: *Autonomous towns in Pannonia. Situla* 42. (2004), p. 231–251.
- BIAGGIO–SIMONA 1995 BIAGGIO–SIMONA, S.: La necropoli di Moghegno. Scavi del passato di una valle sudalpina. Cevio, 1995
- BIEGERT–LAUBER 1995 BIEGERT, S. – LAUBER, J.: Töpferstempel auf glatten Sigillaten vom vorderen/westrätischen Limes. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 20. (1995), p. 547–666.
- BITTNER–ZETSCHKE 1986 BITTNER, K. – ZETSCHKE HULD, I.: Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer. *BVbl* 51. (1986), p. 233–
- BRUKNER 1981 BRUKNER, O.: Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panoniji. In: *DissetMon* 24. Beograd, 1981.
- BUCHI 1975 BUCHI, E.: Lucerne del Museo di Aquileia I. Lucerne romane con marchio di fabbrica. Aquileia, 1975.
- BULAT 1958 BULAT, M.: Terra sigillata s pečatima u muzeja Slavonije. *Osječki Zbornik* 8. (1958), p. 73–88.
- BULAT 1987 BULAT, M.: Nálezi terra sigillata na Donjgradskom pristaništu v Osijeku 1961. *Osječki Zbornik* 18–19. (1987), p. 37–76.
- BUOCZ–GABLER 2002 BUOCZ T. – GABLER D.: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. Sárovar, 2002.
- BUORA 2001 BUORA, M.: La seconda edizione del CVArr: e lo studio di bolli relativi alla Venetia e all' area Transalpina. *Aquileia Nostra* 72. (2001), p. 242–299.
- BURMEISTER 1998 BURMEISTER, S.: Vicus und spätrömische Befestigung von Seebruck-Bedaum. In: *Materialien zur Bayerischen Vorgeschichte* 76. Kallmünz-Opf, 1998.
- CHRISTLEIN–CZYSZ–GARBSCH 1976 CHRISTLEIN, R. – CZYSZ, W. – GARBSCH, J. – KELLNER, H. J. – SCHRÖTER, P.: Die Ausgrabungen 1969–1974 in Pons Aeni. *BVbl* 41. (1976), p. 1–106.
- CSIRKE–GABLER–PALÁGYI 2006 CSIRKE O. – GABLER D. – PALÁGYI S.: Terra sigillata edények a Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből. *Veszprém.*, 2006.
- CVA OXÉ, A. – COMFORT, H. – KENRICK, PH.: *Corpus Vasorum Arretinorum* 2nd ed. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. In: *Antiquitas* 3:41. Bonn, 2000.
- DEKAN–KUZMOVÁ 1996 DEKAN, J. – KUZMOVÁ, K.: Terra sigillata in Rusovce–Bergl reperta annis 1964–1969. In: *Gerulata* 1. Nitra, 1996., p. 145–192.
- DELLA PORTA 1998 DELLA PORTA, C.: Terra sigillata di età alto e medio imperiale. In: *Ceramiche in Lombardia tra II sec. a. C. e VIII sec. d. C. Raccolta dei dati editi* (a cura di G. Olcese). Mantova, 1998., p. 81–365.

- DICKINSON 1986 DICKINSON, B.: The Samian pottery stamps. In: Baldock. The excavation of a Roman and Pre-Roman settlement 1968–1972. Britannia Monograph 7. London, 1986.
- DIETZ 1995 DIETZ, K.: Die Blütezeit des römischen Bayern. In: Die Römer in Bayern. Stuttgart, 1995.
- DONATI 1979 DONATI, P.: Locarno. La necropoli romana di Solduno. Quaderni d'informazione 3. Bellinzona, 1979.
- DONATI 1999 DONATI, P.: Feinkeramik aus Vindobona. Hinweise auf eine lokale Produktion. Fundort Wien 2. (1999), p. 32–46.
- EICHLER 1938 EICHLER, F.: Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien. In: Laureae Aquincenses 1. DissPann Ser. 2.10. (1938), p. 151–167.
- FABER 1994 FABER, A.: Das römische Auxiliarkastell und Vicus von Regensburg-Kumpfmühl. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 49. München, 1994.
- FASOLD 1993 FASOLD, P.: Das römisch-norische Gräberfeld von Seebruck-Bedaum. In: Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A. 64. Kallmünz-Opf, 1993.
- FINÁLY 1906 FINÁLY, G.: Az Aquincumi Múzem terra sigillata darabjai. BudRég 10. (1906), p. 73–102.
- FISCHER 1973 FISCHER, Ch.: Bilderschüsseln aus Terra sigillata. In: Grabungen im römischen Steinkastell von Heddernheim 1957–1959. Schriften des Frankfurter Museums f. Vor- und Frühgeschichte 2. (1973), p. 179–219.
- FISCHER 1990 FISCHER, Th.: Das Umland des römischen Regensburg. In: Münchner Beitr. zur Vor- und Frühgeschichte 42. München, 1990.
- FORTINI 1990 FORTINI, P.: Bolli su ceramica fine da mensa da Cupra Maritima. Picus 10. (1990), p. 52–54.
- FRANKE 2003 FRANKE, R.: Arae Flaviae V. Die Kastelle I und II von Arae Flaviae/Rottweil und die Okkupation des Oberen Neckargebietes. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Stuttgart, 2003.
- FÜLEP 1958 FÜLEP, F.: Das frühkaiserzeitliche Gräberfeld von Vasas. ActaArchHung 9. (1958), p. 371–406.
- FÜLÖP 2004 FÜLÖP E. N.: Terra sigillata leletek Savariából, a Perint nyugati oldaláról (Szombathely, Dózsa György u.). Savaria 25. (2004), p. 139–158.
- GABLER 1964 GABLER, D.: Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. ArchÉrt 91. (1964), p. 94–110.
- GABLER 1967 GABLER, D.: Arrabona legkorábbi sigillatái. Arrabona 9. (1967), p. 21–53.
- GABLER 1971 GABLER, D.: Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona 13. (1971), p. 5–54.
- GABLER 1973 GABLER, D.: Italische Sigillaten in Nordwest-Pannonien. WAB 51. Eisenstadt, 1973.
- GABLER 1974 GABLER, D.: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. Alba Regia 19. (1972. [1974]), p. 9–68.
- GABLER 1976 GABLER, D.: Die Sigillaten im Gebiete der Hercules Villa in Aquincum. ActaArchHung 28. (1976), p. 3–77.
- GABLER 1976a GABLER D.: Terra sigillata. ActaArchHung 28. (1976), p. 160–169.
- GABLER 1977 GABLER D.: A dunai limes I–III. századi történetének néhány kérdése. ArchÉrt 104. (1977), p. 145–175.
- GABLER 1978 GABLER, D.: Terra sigillata. ActaArchHung 30. (1978), p. 391–408.
- GABLER 1978a GABLER, D.: Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien. ActaArchHung 30. (1978), p. 77–147.
- GABLER 1979 GABLER, D.: Die Sigillaten vom westpannonischen Raum (Burgenland). MittÖst. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- und Frühgeschichte 29. (1979. [1982]), p. 23–55.

- GABLER 1979a GABLER, D.: Terra sigillata. *ActaArchHung* 31. (1979), p. 375–383.
- GABLER 1981 GABLER, D.: Sigillaten. In: *Römerzeitliche Forschungen in Zalalövő 1978–1979. ActaArchHung* 33. (1981), p. 295–328.
- GABLER 1982 GABLER, D.: Die südgallischen Sigillaten in Pannonien. Einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. *Acta RCRF* 21–22. (1982), p. 49–62.
- GABLER 1982a GABLER, D.: Terra sigillata. In: *Römische Forschungen in Zalalövő 1980–1981. ActaArchHung* 34. (1982), p. 47–71.
- GABLER 1982b GABLER, D.: Nordafrikanische Sigillaten in Pannonien. *Savaria* 16. (1982. [1983]), p. 313–333.
- GABLER 1986 GABLER D.: Pannonia gazdasági súlypontjai és azok fejlődése a terra sigillaták tükrében. Kandidátusi diss. Budapest, 1986.
- GABLER 1988 GABLER, D.: Spätantike Sigillaten in Pannonien. Ein Nachtrag zu den nordafrikanischen Sigillaten. *CarnuntumJb* (1988), p. 9–40.
- GABLER 1989 GABLER, D.: The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes. *BAR-IS*. 531. Oxford, 1989.
- GABLER 1989a GABLER, D.: Die Sigillaten von Salla (Zalalövő). *Grabungen 1982–1983. ActaArchHung* 41. (1989), p. 435–475.
- GABLER 1990 GABLER D.: Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokban. *Noricum-pannoniai halomsírok MTA VEAB. Veszprém, 1990.*, p. 149–162.
- GABLER 1991 GABLER, D.: Italische Sigillaten aus den Canabae legionis von Carnuntum. *CarnuntumJb* (1990. [1991]), p. 229–
- GABLER 1991a GABLER, D.: Römische Strassenstation in der Gemarkung von Sárvár. *ComArchHung* (1991), p. 39–84.
- GABLER 1992 GABLER D.: A balácai terra sigillaták. *Balácai Közlemények* 2. (1992), p. 293–316.
- GABLER 1993 GABLER, D.: Samian ware from the Albertfalva vicus. *BudRég* 30. (1993), p. 113–132.
- GABLER 1994 GABLER, D.: Über die Aussagekraft der Terra Sigillata bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen. In: *Die Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno, 1994.*, p. 355–369.
- GABLER 1997 GABLER, D.: Die römische Strassenstation von Sárvár und ihre Vorgängerbauten aus dem 1. Jh. *CarnuntumJb* (1997), p. 23–82.
- GABLER 1999 GABLER, D.: The Flavian Limes in the Danube-Bend (Eastern Pannonia). *CommArchHung* (1999), p. 75–86.
- GABLER 1999a GABLER D.: Terra sigillaták az albertfalvai vicusból. *BudRég* 33. (1999), p. 143–153.
- GABLER 2001 GABLER D.: A balácai terra sigillaták (3). *Balácai Közlemények* 6. (2001), p. 97–140.
- GABLER 2002 GABLER D.: Terra sigillata az aquincumi canabaeból. *BudRég* 35. (2002), p. 227–266.
- GABLER 2002a GABLER, D.: Die Sigillaten von Baláca 4. *Balácai Közlemények* 7. (2002), p. 89–107.
- GABLER 2003 D. GABLER: L.Mag() Viri(lis). Un atelier tardo padana di terra sigillata. *ActaArchHung* 54 (2003) 81–100
- GABLER 2004 GABLER, D.: Die frühe Terra sigillata von der Grabung Rennweg 44 In: *Ausgewählte Funde vom Rennweg 44 in Wien. Wiener Arch. Forschungen* 6. Wien, 2004.
- GABLER 2004a GABLER D.: A balácai II. épület sigillatái. *Balácai Közlemények* 8. (2004), p. 123–163.
- GABLER 2005 GABLER D.: Terra sigillata. Kereskedők Sallában I. In: *Zalalövő öröksége. 3. Zalalövő, 2005.*, p. 3–48.
- GABLER 2007 GABLER D.: Terra sigillaták a pátyi telepen. *StComit* 30. (2007), p. 239–275.
- GABLER 2009 GABLER, D.: A budaörsi terra sigillaták. *Kézirat*

- GABLER 2010 GABLER, D.: Gallische Sigillaten in Carnuntum und auf dem Pfaffenberg. In: Studies of the ancient world in honour of Werner Jobst. ANODOS 8. (2008. [2010]), p. 175–200.
- GABLER–HORVÁTH 1996 GABLER D. – HORVÁTH F.: A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámiaspektrumában. WMMÉ 19. (1996), p. 115–190.
- GABLER–KOCZTUR 1977 GABLER, D. – KOCZTUR, É.: Terra sigillata–Depotfund von Gorsium. Alba Regia 15. (1977), p. 65–81.
- GABLER–PALÁGYI 1989 GABLER D. – PALÁGYI S.: A balácai terra sigillaták I. Balácai Közlemények 1. (1989), p. 109–122.
- GABLER–PICHLEROVÁ 1996 GABLER, D. – PICHLEROVÁ, M.: Die Terra Sigillata in Gerulata. In: Gerulata I. Nitra, 1996., p. 45–143.
- GABLER–RAUCHENWALD 1992 GABLER, D. – RAUCHENWALD, A.: Töpferkunst und Keramikindustrie. In: Carnuntum I. Erbe Roms an der Donau. Katalog der Ausstellung des Arch. Museums Carnuntum in Bad Deutsch-Altenburg. Wien, 1992., pp. 423–432, 447–488
- GARBSCH 1985 GARBSCH, J.: Die norisch-pannonische Tracht. ANRW 2.12. Berlin–New York, 1985., p. 546–577.
- GASPARI–VIDRIH PERKO 2007 GASPARI, A. – VIDRIH PERKO, V. – ŠTRAJITAR, M. – LAZAR, I.: Antični pristanški kompleks v Fizinah pri Portorožu zaščitne raziskave leta 1998. ArhVestnik 18. (2007), p. 202–215.
- GENSER 1986 GENSER, K.: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. RLÖ 39. Wien, 1986.
- GENSER 2001 GENSER, K.: Entstehung und Entwicklung des mittleren Donaulimes. Linzer Arch. Forschungen–Sonderheft 25. Linz, 2001.
- GIMBER 2006 GIMBER, M.: Eine Reliefschüssel des Janus II–Ateliers mit Randstempel. im Dienste Roms. Festschrift für H. U. Nuber. Remshalden, 2006., p. 373–376.
- GROH 1996 GROH, St.: Die Insula IX von Flavia Solva. Ergebnisse der Grabungen 1959 und 1989 bis 1992. ÖAI–Sonderschriften 28. Wien, 1996.
- GRÜNEWALD 1979 GRÜNEWALD, M.: Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabung 1968–1974). RLÖ 29. Wien, 1979.
- GRÜNEWALD 1979a GRÜNEWALD, M.: Sigillaten und ein rot überfärbtes Keramikfragment aus Carnuntum in der Sammlung Eike Meinrad–Winkler. FÖ 18. (1979), p. 81–87.
- GRÜNEWALD 1983 GRÜNEWALD, M.: Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum (Die Baugrube Pingitzer). RLÖ 32. Wien, 1983.
- GRÜNEWALD 1986 GRÜNEWALD, M.: Ausgrabungen im Legionslager von Carnuntum (Grabungen 1969–1977). Keramik und Kleinfunde 1976–1977. (mit einem Beitrag von G. Dembski) RLÖ 34. Wien, 1986.
- HAALEBOS–MEES–POLAK 1991 HAALEBOS, J. K. – MEES, A. – POLAK, M.: Über Töpferund Fabriken verzierter Terra sigillata des ersten Jahrhunderts. ArchKorrBlatt 21. (1991), p. 79–91.
- HABLE 1998 HABLE, T.: Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és rómaikori temető feltárásáról a vízivárosi katonai tábortól délre (Bp.I.ker. Corvin tér). AqFüz 4. (1998), p. 25–39.
- HABLE 2009T. HABLE T.: Két újabb megelőző feltárás a vízivárosi tábor vicusának területén. AqFüz (2009), p. 110–123.
- HAGENDORN 1999 HAGENDORN, A.: Die villa rustica von Großachsen, Gem. Hirschslag, Rhein–Neckar Kreis. Ein römischer Gutshof im Spiegel seiner zentralen Gebäude. In: Materialhefte zur Arch. in Baden–Württemberg 45. Stuttgart, 1999.
- HAMPEL 1889 HAMPEL, J.: A Nemzeti Múzeum régiségtárának gyarapodása. ArchÉrt 10. (1889), p. 83–87.

- HARTLEY 1992 HARTLEY, B. R.: The Samian Ware. In: Inchtuthil-The legionary Fortress. Excavations of a Section of the Annexe Ditch of the first Flavian Fort. *Britannia* 23. (1992)
- HAYES 1983 HAYES, J. W.: The Villa Dionysos excavations. Knossos: the pottery. *BSA* 78. (1983), p. 97-179.
- HEILIGMANN 1990 HEILIGMANN, J.: Der „Alb-Limes“. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 23. Stuttgart, 1990.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH F.: Terra sigillata magángyűjtemény Sárvár és környékéről. *CommArchHung* (2001), p. 87-123.
- HUDECEK 1965 HUDECZEK, E.: Die Terra sigillata-Funde des Jahres 1963. *CarnuntumJb* (1963-1964. [1965]), p. 74-91.
- HUMER-JOBST 1990 HUMER, F. – JOBST, W. – RAUCHENWALD, A.: Carnuntum- Zivilstadt 1989-1990. Bericht über die Ausgrabungen und Forschungen an der „Limesstrasse“. *CarnuntumJb* (1990. [1991]), p. 63-144.
- ISAC 1982 ISAC, D.: Terra sigillata de la Gilaŭ. Potaissa, 1982.
- JILEK 1994 JILEK, S.: Eine Zerstörungsschicht aus der 2. Hälfte des 2. Jhs n.Chr. im Auxiliarkastell von Carnuntum. In: Die Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Brno, 1994, p. 387-405.
- JODIN 1967 JODIN, A.: La céramique sigillée claire de Volubilis (Quartier sud- ouest). *BullArchMaroc* 7. (1967), p. 477-497.
- JUHÁSZ 1935 JUHÁSZ, Gy.: A brigetioi terra sigillaták-Die Sigillaten von Brigetio. *DissPann Ser. 2. 3. Bp.*, 1935.
- JUHÁSZ 1936 JUHÁSZ, Gy.: A lezouxi terra sigillata gyárak aquincumi lerakata. *ArchÉrt* 49. (1936), p. 33-48.
- KABA 1963 KABA M.: Római kori épületmaradványok a Király fürdőnél. *BudRég* 20. (1963), p. 259-298.
- KAENEL 1981 KAENEL, G.: Céramique romaine d'Afrique en Suisse occidentale. *ArchSchweiz* 4. (1981), p. 23-25.
- KALTENBERGER 1995 KALTENBERGER, A.: Ausgrabungen St. Peter, Salzburg I. Die Terra Sigillaten 1980-1992. *JÖAI* 64. (1994. [1995]), p. 158-172.
- KALTENBERGER 2000 KALTENBERGER, A.: Terra sigillata. In: Das Kastell Mautern-Favianis. *RLÖ* 39. Wien, 2000.
- KANDLER-ZÖCHMANN 1997 KANDLER-ZÖCHMANN, Ch.: Terra sigillata der Grabungskampagne 1993. In: Das Auxiliarkastell Carnuntum 2. Forschungen seit 1989. *ÖAI-Sonderschriften* 30. (1997), p. 101-170.
- KANDLER-ZÖCHMANN 2001 KANDLER-ZÖCHMANN, Ch.: Die Terra Sigillata der „Steilhang-Grabung“ 1971-1972 in Petronell. *CarnuntumJb* (2001), p. 47-159.
- KARNITSCH 1955 KARNITSCH, P.: Die verzierte Sigillata von Lauriacum (Lorch- Enns). *Jb des OÖ Musealvereines* 123. (1978), p. 9-103.
- KARNITSCH 1959 KARNITSCH, P.: Die Reliefsigillaten von Ovilava (Wels, Oberösterreich). *Schriftenreihe des Institutes für Landeskunde von Oberösterreich*. Linz, 1959.
- KARNITSCH 1971 KARNITSCH, P.: Sigillata von Juvavum. Die reliefverzierte Sigillata im Salzburger Museum Carolino-Augusteam. *Jahresschrift des Museum Carolino Augusteam* 1970. (1971), p. 30-
- KARNITSCH 1972 KARNITSCH, P.: Die Kastele von Lentia (Linz). *Linzer ArchForschungen-Sonderheft* 4.2. Linz, 1972.
- KELEMEN-HORVÁTH-TORMA 1979 KELEMEN M. – HORVÁTH I. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiaja 5. Komárom megye régészeti topográfiaja. Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979.
- KELLNER 1960 KELLNER, H-J.: Die römische Ansiedlung bei Pocking (Niederbayern) und ihr Ende. *BVbl* 25. (1960), 132-164.
- KELLNER 1981 KELLNER, H-J.: Die Bildstempel von Westerndorf. *Comitalis und Jassus*. *BVbl* 46. (1981), p. 121-189.

- KELLNER-ÜLBERT 1958 KELLNER H.-J. – ÜLBERT, G.: Das römische Seebruck. BVbl 23. (1958), p. 48–82.
- KENRICK 1985 KENRICK, Ph.: The fine pottery. Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice). Suppl. To Libya Antiqua. V. Vol. 3. Tripoli, 1985.
- KENRICK 1990 KENRICK, Ph.: Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik 10. Bonn, 1990.
- KENRICK 2000 Id. CVA
- KERCHLER 1967 KERCHLER, H.: Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich. ArchA Beibl. 8. Wien, 1967.
- KÉRDŐ 1997 KÉRDŐ, K.: Zur Frage der Lokalisierung des Auxiliarkastells von Víziváros (Wasserstadt). In: Roman Frontier Studies 1995. Oxbow Monographs 91. (1997), p. 399–404.
- KÉRDŐ 1998 KÉRDŐ, K.: Die Erforschung des claudischen Auxiliarkastells und seiner Umgebung in Budapest-Víziváros als typisches Beispiel der Stadtarchäologie. In: Roman Town in a modern City. Aquincum Nostrum 2.1. Bp., 1998., p. 230–258.
- KÉRDŐ 2003 KÉRDŐ, K.: Das Alenlager und Vicus der Víziváros In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum 2.2. Bp., 2003., p. 81–84.
- KÉRDŐ 2005 KÉRDŐ, K.: Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in Víziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit. Archäologische Angaben zur Geschichte von Aquincum-Víziváros. In: Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte. Aquincum Nostrum 2.3. Bp., 2005., p. 83–99.
- KÉRDŐ 2009 KÉRDŐ, K.: Das Kastell von Aquincum-Víziváros und sein Vicus. In: Investigation, Conversation and Maintenance of Military Sites along the Ripa Pannonica. Specimina nova. Pécs 13 (2009) p. 93–110.
- KÉRDŐ-KOVÁCS 2000 KÉRDŐ, K. – KOVÁCS, E.: Research in the Environs of the Víziváros Fort (Budapest, District II. 3 Bem József Street–4 Feketesas Street) AqFüz 6. (2000), p. 76–82.
- KISS 1946–1948 KISS K.: A westerndorfi terra sigillata-gyár. ArchÉrt 7–9. (1946–1948), p. 216–274.
- KLEE 1986 KLEE, M.: Arae Flaviae III. Der Nordvicus von Arae Flaviae. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 18. Stuttgart, 1986.
- KNIBBE-ZAVADIL 1987 KNIBBE, K. – ZAVADIL, M.: Rettungsgrabung auf der Trasse der Bundesstrasse 9 im Abschnitt Bad Deutsch-Altenburg. CarnuntumJb 1986. (1987), p. 135–153.
- KNORR 1919 KNORR, R.: Töpfer und Fabriken verzierter Terra Sigillaten des ersten Jahrhunderts. Stuttgart, 1919.
- KORTÜM-MEES 1998 KORTÜM, K. – MEES, A. W.: Die Datierung der rheinzaberner Relieftöpfer. In: Form and Fabric. Studies in Rome's material past in honour of B.R. Hartley. Oxford, 1998., p. 157–168.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS P.: Castellum és vicus kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Ókortudományi Értesítő 2. (1998), p. 13–18.
- KOVÁCS 1999 KOVÁCS P.: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. In: Studia Classica 1999.
- KOVÁCS 2004 KOVÁCS P.: Pannonia története Kr.u. 54–166 között a források fényében. In: Pannonia története Kr. u. 54–166 között. Bp., 2004., p. 164–193.
- KREKOVIĆ 1996 KREKOVIĆ, E.: Terra Sigillaten aus Grabungen und Lesefunden in Rusovce-Bergl und seiner nächsten Umgebung (1976–1978). In: Gerulata 1. Nitra, 1996., p. 193–203.

- KRONBERGER 1997 KRONBERGER, M.: Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. In: Das Auxiliarkastell Carnuntum 1. Forschungen 1977–1985. ÖAI-Sonderschriften 29. Wien, 1997.
- KUZMOVÁ 1992 KUZMOVÁ, K.: Terra sigillata u zbierkach Múzea Komarno. Podunajski Múzeum Katalóg III. Rímské zbierky. Komarno, 1992.
- KUZMOVÁ 1997 KUZMOVÁ, K.: Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). In: ArchSlov. Monogr. Fontes 16. Nitra, 1997.
- KUZSINSZKY 1900 KUZSINSZKY B.: Újabb köemlékek az aquincumi múzeumban. BudRég 7. (1900), p. 4–66.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BudRég 11. (1932).
- LADSTÄTTER 1998 LADSTÄTTER, S.: Afrikanische Sigillaten und Lampen aus Ovilava/Wels. CarnuntumJb. (1998), p. 51–63.
- LADSTÄTTER 2000 LADSTÄTTER, S.: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen. Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg. In: MittPrähistKommission 35. Wien, 2000.
- LAVIZZARI–PEDRAZZINI 1985 LAVIZZARI–PEDRAZZINI, M. P.: Angera romana. Scavi nella necropoli 1970–1979. (a cura di G. Sena Chiesa). In: Archaeologica 44. Roma, 1985.
- LEBEGYEV–MÁRTON 2003 LEBEGYEV J. – MÁRTON A.: Újabb terra sigillata leletek az aquincumi katonavárosi canabae területéről. ArchÉrt 128. (2003), p. 126–176.
- LELEKOVIĆ 2007 LELEKOVIĆ, T.: Reliefna terra sigillata iz Westerndorfa sprodučja Cibala (Vinkovci, Istočna Hrvatska). Arheološki radovi i razprave 15. (2007), p. 43–77.
- LÓRINCZ 1978 LÓRINCZ, B.: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1.–Anfang des 2. Jahrhunderts. ActaArchHung 30. (1978), p. 299–312.
- LÓRINCZ 2001 LÓRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Wiener Archäologische Studien 3. Wien, 2001.
- LUTZ 1966 LUTZ, M.: État actuel de nos connaissances sur la céramique sigillée de la Gaule de l'Est. Revue Arch. du Centre 18. (1966), p. 134–136.
- MACKENSEN–SCHNEIDER 2006 MACKENSEN, M. – SCHNEIDER, G.: Production centres of African red slip ware (3rd–7th c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis. Journal of Roman Archaeology 19. (2006), p. 163–190.
- MAKJANIĆ 1995 MAKJANIĆ, R.: Terra sigillata. In: Siscia. Pannonia superior. BAR SI. 621. Oxford, 1995., p. 43–83.
- MARÓTI 1986 MARÓTI, É.: Tök. MRT 7. Pest megye régészeti topográfiája: budai és a szentendrei járás. Bp., 1986.
- MATOUSCHEK–NOWAK 1998 MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: Fundchronik Strebersdorf. FÖ 37. (1998), p. 755–772.
- MATOUSCHEK–NOWAK 1999 MATOUSCHEK J. – NOWAK, H.: Fundchronik Neckenmarkt. FÖ 38. (1999), p. 820.
- MATOUSCHEK–NOWAK 2001 MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: Fundchronik Apetlon, Fundchronik Purbach, Fundchronik Neudörf. FÖ 40. (2001), p. 617, 633, 637.
- MATOUSCHEK–NOWAK 2003 MATOUSCHEK, J. – NOWAK, H.: Fundchronik Schattendorf. FÖ 42. (2003), p. 700–701.
- MAZZEO 1985 MAZZEO–SARACINO, L.: Terra sigillata nord-italica. In: Enciclopedia dell'Arte Antica et Orientale. Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo. Roma, 1985., p. 175–230.
- MEES 1993 MEES, A. W.: Probleme um die Anfangsdatierung von Aquincum. BudRég 30. (1993), p. 61–85.
- MEES 1995 MEES, A. W.: Modellsignierte Dekorationen auf südgallischer Terra Sigillata. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 54. Stuttgart, 1995.

- MEES 2002
MEES, A. W.: Organisationsformen römischer Töpfer-Manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern unter Berücksichtigung von Papyri, Inschriften und Rechtsquellen. RGZM Monographien 52. Mainz, 2002.
- MENKE 1974
MENKE, H.: Reliefverzierte Sigillata aus Karlstein-Langackertal, Ldkr. Berchtesgaden. BVbl 39. (1974), p. 127–160.
- MIKL–CURK 1968
MIKL–CURK, I.: Terra sigillata iz Poetovija. Časopis za zgodovino in narodopisje N.S. 4. (1968), p. 64–82.
- MILLET 1987
Millet, M.: Boudicca. The first Colchester potters' Shop and the dating of Neronian Samian. Britannia 18. (1987), p. 93–124.
- MÓCSY 1962
MÓCSY, A.: Pannonia. In: RE suppl. 9. Stuttgart, 1962., p. 515–776.
- MOREL–PEYRE 1973
MOREL, C. – PEYRE, P.: La céramique gallo-romaine de Banassac (Lozère). L'atelier de Germanus. Centre de Documentation Archeol. Ch. Morel. La Canourge, 1973.
- MÜLLER 1968
MÜLLER, G.: Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. Die reliefverzierte Terra sigillata. In: Limesforschungen 5. Berlin, 1968.
- NAGY 1928
NAGY L.: Egy pannoniai terra sigillata gyár. ArchÉrt 42. (1928), p. 96–113.
- NAGY 1931
NAGY L.: Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Az Aquincumi Múzeum 1930 évi ásatása). Bp., 1931.
- NAGY 1937
NAGY L.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég 12. (1937), p. 261–275.
- NAGY 1949
NAGY T.: Az albertfalvai romanizált eraviszkusz telep emlékényaga. AntHung 3. (1949), p. 49–67.
- NAGY 1964
NAGY T.: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. BudRég 21. (1964), p. 9–57.
- NAGY 1971
NAGY T.: Kőfaragás és kőszobrászat Aquincumban. BudRég 22. (1971), p. 103–161.
- NAGY 1973
NAGY T.: Római kor. In: Budapest története 1. Bp., 1973., p. 83–184.
- NUBER 1969
NUBER, H. U.: Zum Ende der reliefverzierten Terra Sigillata–Herstellung von Rheinzabern. Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz 47. (1969), p. 136–147.
- OHLENROTH 1934–35
OHLENROTH, L.: Italische Sigillaten mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. BRGK 24–25. (1934–35), p. 234–254.
- OLDENSTEIN–PFERDEHIRT 1986
OLDENSTEIN–PFERDEHIRT, B.: Recherches sur l'origine des repertoires de poinçons des potiers de Gaule de l'Est et de Germanie supérieure. In: La terresigillée gallo-romain. Lieux de production de Haut Empire: implantations, produits, relations. Documents d'Archéologie Française 6. Paris, 1986., p. 257–260.
- OTTOMÁNYI–GABLER 1985
OTTOMÁNYI, K. – GABLER, D.: Terra sigillata. In: Római telepek Herceghalom és Páty határában. StComit 17. (1985), p. 194–203.
- PAVLINEC 1992
Pavlinec, M.: Zur Datierung römerzeitlicher Fundstellen in der Schweiz. JbSGU 75. (1992), p. 117–132.
- PEACOCK–BEJAOUNI 1990
PEACOCK D. P. S. – BEJAOUNI, T. – BEN LAZAREG, N.: Roman Pottery Production in Central Tunisia. Journal of Roman Archaeology 3. (1990), p. 59–84.
- PETROVSZKY 1993
PETROVSZKY, R.: Studie zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempeln. In: Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen. 1. Köln, 1993
- PETRU–PETRU 1969
PETRU, S. – PETRU, P.: Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi. Razprave SAZU Diss. 6. Ljubljana, 1969.
- PETRU–PETRU 1978
PETRU, S. – PETRU, P.: Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katalogi in monografije 15. Ljubljana, 1978.
- PFERDEHIRT 1986
PFERDEHIRT, B.: Die römische Okkupation Germaniens und Rätians von der Zeit des Tiberius bis zum Tode Trajans. Untersuchungen zur Chronologie südgallischer Reliefsigillaten. JbRGZM 33. (1986), p. 221–320.

- PFERDEHIRT 1990 PFERDEHIRT, B.: Die südgallischen Reliefsigillaten aus Echzell. SaalburgJb 45. (1990), p. 73–82.
- PLANCK 1975 PLANCK, D.: Arae Flaviae I. Neue Untersuchungen zur Geschichte des römischen Rottweil. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 6. Stuttgart, 1975.
- PLESNIČAR 1972 PLESNIČAR–GEC, L.: Severno emonsko grobišče. In: Katalogi in monografije 8. Ljubljana, 1972.
- PLESNIČAR 1977 PLESNIČAR–GEC, L.: Keramika emonskih nekropol. Diss. et Monogr. 20. Ljubljana, 1977.
- PÓCZY 1952 PÓCZY, K.: Festett állatalakos edények Aquincumban. ArchÉrt 79. (1952), p. 99–107.
- PÓCZY 1957 PÓCZY, K.: Keramik. In: Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 36. Bp., 1957., p. 34–98.
- PÓCZY 1976 PÓCZY, K.: Aquincum. Strecke Aquincum–Campona. In: Der römische Limes in Ungarn. IKMK A. 22. Székesfehérvár, 1976., p. 82–89.
- PRAMMER 1975 PRAMMER, J.: Ein Sigillata-Brennofen von Westerndorf, St. Peter. BVbl 40. (1975), p. 129–142.
- PRÖTTEL 1996 PRÖTTEL, P. M.: Mediterrane Feinkeramik des 2–7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adria- und in Slowenien. In: Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 2. Köln, 1996.
- PUCCI 1992 PUCCI, G.: La fornace di Umbricio Cordo. Firenze, 1992.
- RABOLD–SOMMER 1996 RABOLD, B. – SOMMER, S. C.: Ladenburg–Lopodunum. In: Vom Kastell zur Stadt. Stuttgart, 1996., p. 17–18.
- RADNÓTI 1955 RADNÓTI, A.: Buda régészeti emlékei. In: Magyarország műemléki topográfiája 4. Budapest műemlékei. Budapest, 1955., p. 23–25.
- RAVAGNAN 1985 RAVAGNAN, G. L.: Le terre sigillate con bollo di Altinum. Aquileia Nostra 56. (1985), p. 165–312.
- REDÓ 2005 REDÓ, F.: The investigation of the Roman Villa at Zalabaksa. Antaeus 28. (2005), p. 285–306.
- REINFUSS 1957 G. REINFUSS: „Gräberfeld 1956”. CarnuntumJb (1957), p. 90–99.
- REUTTI 1983 REUTTI, F.: Tonverarbeitende Industrie im römischen Rheinzabern. Germania 61. (1983), p. 33–69.
- RIVET–SCHINDLER 2006 L. RIVET – E. SCHINDLER–KAUDELKA: Les sigillées tardo italiques de formes Drag. 35–36 (Consp. 39–44) á decor barbotine. SFECAG, Actes du Congrès de Pézeans 2006., p. 641–653.
- RIZZO 2003 RIZZO, G.: Roma e le ultime produzioni „tardo-italiche” di vasi in terra sigillata. Acta RCRF 38. (2003), p. 35–42.
- ROGERS 1969–1970 ROGERS, G.: Banassac and Cinnamus. Acta RCRF 11–12. (1969–1970), p. 98–106.
- ROTH–RUBI 1986 ROTH–RUBI, K.: Die Villa von Stutheim–Hüttwil TG. Ein Gutshof der mittleren Kaiserzeit. Antiqua 14. Basel, 1986.
- RUPRECHTSBERGER 1974 RUPRECHTSBERGER, E. M.: Zum Typenschatz des Terra sigillata-Töpfers Januarius (II) in Rheinzabern. Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 119. (1974), p. 23–28.
- RUSU–BOLINDEȚ 2005 RUSU–BOLINDEȚ, V. – COCIȘ, S.: Ceramica din vicusul roman Napoca. Importuri și producție. In: Trade and Civilisation Transylvania in the frame of the trade and cultural exchange in antiquity. Cluj–Napoca, 2005., p. 149–184.
- RUSU–BOLINDEȚ 2007 RUSU–BOLINDEȚ, V.: Ceramica romană de la Napoca. Bibliotheca Musei Napocensis. Cluj–Napoca, 2007.
- SALWAY 1981 SALWAY, P.: Roman Britain. Oxford, 1981.
- SCHAUB 1994 SCHAUB, A.: Markomannzeitliche Zerstörungen in Sulz am Neckar. Ein tradiert Irrtum. In: Die Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen. Brno, 1994., p. 439–445.

- SCHINDLER-KAUDELKA 1994 SCHINDLER-KAUDELKA, E.: Italische Terra Sigillata aus Flavia Solva. FÖ 33. (1994), p. 357-391.
- SCHINDLER-KAUDELKA-SCHNEIDER-ZABEHLICKY 1997 SCHINDLER-KAUDELKA, E. – SCHNEIDER, G. – ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Les sigillées padanes et tardo padanes. Nouvelles recherches en laboratoire. SFECAG. Actes des Congres du Mans. 1997., p. 461-494.
- SCHINDLER et al. 2001 SCHINDLER-KAUDELKA, E. – FASTNER, U. – GRUBER, M.: Italische Terra Sigillata mit Appliken in Noricum. (mit einem Beitrag von G. Schneider) ArchForschungen 6. Wien, 2001.
- SCHINDLER-SCHEFFENEGGER 1977 SCHINDLER, M. – SCHEFFENEGGER, S.: Die glatte rote Terra Sigillata vom Magdalensberg. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 5. Kärntner Museumsschriften 62. Klagenfurt, 1977.
- SCHÖNBERGER 1985 SCHÖNBERGER, H.: Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. BRGK 66. (1985), p. 321-497.
- SCOTTI-MASELLI 1977 SCOTTI-MASELLI, F.: Terra sigillata aretina e norditalica del Museo di Cividale. Aquileia Nostra 48. (1977), p. 73-92.
- SEITZ 1982 SEITZ, G.: Zum spätsüdgalischen Terra Sigillata Import in der Wetterau. Acta RCRF 21-22. (1982), p. 131-145.
- SIMON 1973 SIMON, H.-G.: Terra sigillata. In: Limesforschungen 12. Berlin, 1973.
- SIMON 1977 SIMON, H.-G.: Die Funde aus dem Bereich der Sumpfbrücke bei Bickenbach. SaalburgJb 34. (1977), p. 29-41.
- SIMON 1989 SIMON, H.-G.: Münzen und Terra sigillata aus den Grabungen von 1984 bis 1986. BRGK 70. (1989), p. 267-307.
- SIMONETT 1941 SIMONETT, Chr.: Tessiner Gräberfelder. Ausgrabungen des Archäologischen Arbeitsdienstes Solduno, Locarno-Muralto und Stabio 1936 und 1937. Basel, 1941.
- SIMPSON-ROGERS 1969 SIMPSON, G. – ROGERS, G.: Cinnamus de Lezoux et quelques potiers contemporains. Gallia 27. (1969), p. 3-14.
- STANFIELD-SIMPSON 1990 STANFIELD, J. A. – SIMPSON, G.: Les potiers de la Gaule Centrale. RevueArch. SITES 37. 1990.
- STENICO 1954 STENICO, A.: Matrici a placca per applicazioni di vasi arretini del Museo Civico di Arezzo. ArchClassica 6. (1954), p. 43-82.
- STREITBERG 1973 STREITBERG, G.: Namenstempel und Stempelmarken Westerndorfer Sigillatöpfer. BVbl 38. (1973), p. 133-153.
- STROBEL 1987 STROBEL, K.: Der Chatterkrieg Domitians. Historischer und politische Aspekt. Germania 65. (1987), p. 423-452.
- STRUCK 1996 STRUCK, M.: Römische Grabfunde und Siedlungen am Isartal bei Ergolding, Ldkr. Landshut. Materialhefte der Bayerischen Vorgeschichte A. 71. Kallmünz-Opf, 1996.
- SWOBODA 1956 SWOBODA, R. M.: Ausgrabungen in der Zivilstadt 1952. CarnuntumJb (1956), p. 31-44.
- SZILÁGYI 1943 SZILÁGYI, J.: Az Aquincumi Múzeum kutatásai az 1936-42 évek folyamán. BudRég 13. (1943), p. 353-355.
- SZÓNYI 1981 SZÓNYI, E.: Kutatások Mursellában. Beszámoló az Árpás-Dombi földön 1975-1980 között végzett feltárásokról. CommArchHung (1981), 87-119.
- TRINKS 1959 TRINKS, U.: Fundbericht Palastruine 1957. CarnuntumJb (1959), p. 49-61.
- VARSÍK-KUZMOVÁ-SCHMIDTOVÁ 1996 VARSÍK, V. – KUZMOVÁ, K. – SCHMIDTOVÁ, J.: Archäologische Untersuchungen bei der Bautätigkeit im Raum Gerulata. In: Gerulata I. Nitra, 1996p., 205-244.
- VÁGÓ 1977 B. VÁGÓ E.: Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien. ActaArchHung 29. (1977), p. 77-124.
- VÁMOS 2002 VÁMOS, P.: Fazekasműhely az aquincumi canabae déli részén. ArchÉrt 127. (2002), p. 5-87.

- VERNHET 1976
VERNHET, A.: Creation flavienne de six services de vaiselle à La Graufesenque. *Figlina* 1. (1976), p. 15–16.
- VERNHET 1981
VERNHET, A.: Un four de La Graufesenque (Aveyron). La cuisson des vases sigillés. *Gallia* 39. (1981), p. 25–43.
- VIDRIH-PERKO 1992
VIDRIH-PERKO, V.: Afriška sigilata v Emoni. *ArhVestnik* 43. (1992), p. 93–102
- WALTER-KUNZE 1958
WALTER, E. – KUNZE, E.: Bericht über die Ausgrabungen in Olympia VI. 1958.
- WEBER-HIDEN 1996
WEBER-HIDEN, I.: Die reliefverzierte Terra Sigillaten in Vindobona I. Legionslager und canabae. In: *Wiener Arch. Studien* 1. Wien, 1996.
- WILD 1979
WILD, F.: Samian Ware In: Romans in North-West England. Excavations at the Roman Forts of Ravenglass, Watercrock and Bowness-on-Solway. Cumberland and Westmoreland Antiquarian and Archaeological Society Researchser 1. Kendal, 1979.
- WILLIAMS-ZERVOS 1983
WILLIAMS, C. K. – ZERVOS, O. H.: Corinth 1982. East of the Theatre. *Hesperia* 52. (1983), p. 1–47.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1980
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Magdalensberg. Grabungsbericht. In: *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg* 14. Klagenfurt, 1980.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1982
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Die Geschäfte des Herrn Lucius G. Ein Arbeitsbericht. *ActaRCRF* 21–22. (1982), p. 105–115.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1986
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Italische Sigillata in Carnuntum. Canabae legionis. Materialien über die Ausgrabungen auf der Flur „Mühlacker“ in Bad Deutsch-Altenburg–zusammengestellt anlässlich des 14. Internationalen Limeskongresses. Wien, 1986., p. 37–56
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1988
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Einige Bemerkungen zur Verbreitung italischer Keramik (besonders Terra sigillata) in Jugoslawien. *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken In: Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Symposium Ruma* 1986. Novi Sad, 1988.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1992
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Terra sigillata tardo padana. *ActaRCRF* 31–32. (1992), p. 415–443.
- ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1998
ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, S.: Neues zur italischen glatten Sigillata. Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1980 bis 1986. Klagenfurt, 1998., p. 183–263
- ZANIER 1992
ZANIER, W.: Das römische Kastell Ellingen. In: *Limesforschungen* 23. Mainz, 1992
- ZETSCHKE-HULD 1977
ZETSCHKE-HULD, I.: Römische Büstenlampen aus der Wetterau. *Fundberichte aus Hessen* 19–20 (1979) 745–772

SAMIAN WARE FROM EARLIEST FORT OF AQUINCUM

The earliest Danubian fort of Eastern Pannonia was built on the territory of Budapest I, Viziváros. According to military historical data, the *ala* fort fulfilled an important role in the second half of the 1st century at the end of a radial road that connected Italy with the Danube. Close to 2500 Samian wares have been published from the capital of the later Pannonia Inferior since the 1870's, but due to research historical reasons, most of them came from the territories of the legionary fortress established in 89 AD and the attached *canabae*. The number of finds published from the buildings of the civil town, the *municipium* and later the *colonia* (seat of the fire brigade, gas factory, pottery shop, basilica) is low as compared to them and the few Samian wares from the civil town do not afford a comparative analysis. The main reason is that it cannot generally be determined if the ceramics taken to museums and sometimes published in the late 19th century and the early 20th century were found in the civil town or in Óbuda, the *canabae legionis* and the material of the authentic excavations conducted in the civil town in the 1960's has not yet been published. Thus the majority of the published Samian wares, 1757 items, can be found on the territory of the *canabae legionis* where numerous authentic rescue excavations were conducted from the 1930's up to 2003.

Naturally, the number of the mostly unpublished finds from Viziváros is lower but the range of the material can be compared with that of the Samian wares of the *ala* fort of Óbuda and its auxiliary *vicus* and, from the end of the 1st century, the *castra legionis* and the *canabae legionis*. According to P. Kovács, the Viziváros settlement established in the place of the *ala* fort could be the centre of the *civitas Eraviscorum* and so the analysis of this pottery group offers an insight into the importation trends of two settlements of Aquincum, which were spatially separated and had different functions.

The earliest finds contain the wares of *figlinae* that could often be met in the entire Mediterranean (L. Gellius), and of ones that can be regarded insignificant workshops (e.g. Calamus). Naturally, the wares of the Italian workshops (L.M.V.) are represented with the largest numbers in the material, which were established to supply the Danubian provinces. From them, the frequency of the ware or C.T.SUC is conspicuous both in the fort and the *vicus* of Viziváros and its cemetery.

The proportion of Italian wares is 10,8% in the Viziváros find material, while it is only 2,3% in the

ala fort of Óbuda constructed in 73 and in its region and also on the territory of the legionary fortress and the *canabae legionis* of the Domitian period. A higher proportion (4-5%) could only be observed in the southern part of the *canabae*, in the material uncovered by the excavations in Nagyszombat Street. These workshops were represented with only 0,5% on territories north of the legionary fortress, in the finds of the Hercules villa and the representative building in Folyamőr Street. The divergences root in chronological reasons. The Viziváros fort is older by a quarter century than the Óbuda *castellum* so it is understandable that more goods arrived here than to territories 4 km north of it, which was not yet occupied by the military establishments. The main source of Samian wares was North Italy at the time of the construction of the Óbuda *ala* fort, and the first transports arrived from La Graufesenque only in the 80's and 90's. Nine items represent the earlier Drag 29 bowl in the Viziváros fort, while in the region of the Óbuda *ala* fort, this type was found only in Majláth Street and no more than 2 items were uncovered on the territory of the civil town. The distribution of the later South Gaulish wares is more balanced. Their proportion is 20,3% in Viziváros and 15,5% in the area of the Óbuda *ala* fort and the legionary fortress of the Domitian period. At the same time, their proportion is around 25% in the southern part of the *canabae legionis*, where the auxiliary *vicus* of the 1st century can be localised. A Mees's study informs us about the quantity of the South Gaulish wares in Aquincum: more than one third of the 173 finds published by him came from an unknown provenance. He described finds from 8 sites within the *canabae*; their quantity is about three times larger than the finds recorded from the territory of the civil town. Banassac is represented by a somewhat higher proportion at all the sites than La Graufesenque.

Regarding the percentage distribution of the central Gaulish Samian wares, a much higher proportion can evidently be observed in the *canabae legionis*. The proportion of the mostly Lezoux wares is 23,8% in the Viziváros material, while the average of this ware is 35,7 in the military town and reaches even 52,2% and 64,2% in the south, at the Nagyszombat Street sites. It is most probably due to the development observed after the "final" accomplishment of the legionary fortress of Aquincum especially in the settlement parts south and southwest of the *castra legionis*, and in the period when the civil town

was raised to the rank of a *municipium* in Hadrian's time. The development of the territory north of the legionary fortress must have been slower, and it was not accidental that the proportion of the Central Gaulish wares was much under the average (23,5% and 15,7%) on the territories of Hercules villa and the representative building in Folyamőr Street.

The Rheinzabern Samian wares also arrived first of all on the territory of the *canabae legionis* (36,4%) although a fair number of this ceramic type was found in the Víziváros settlement as well (32,4%). Their distribution is rather uneven in the *canabae*. This ware type can be found in a quantity far under the average in the southern part (22,1% and 12,3%), while in the representative building complexes of the northern part of the *canabae*, their proportion is 39 % and 64,7% (the latter one in Folyamőr Street). It is probably due to the fact that certain areas of the southern part of the *canabae* were already abandoned in the middle of the 3rd century, while large, luxurious, representative buildings were raised in the northern part in the Severan period.

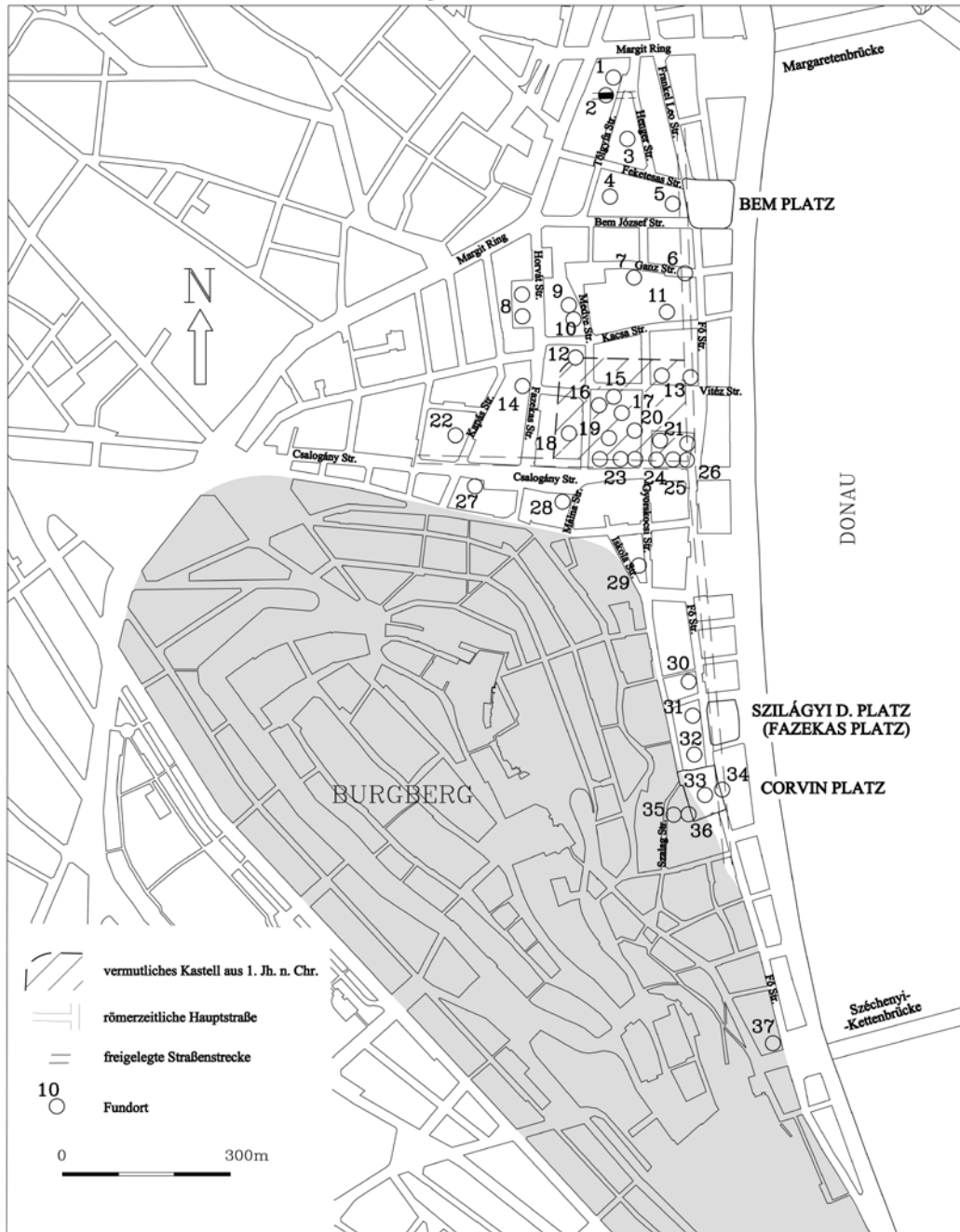
The proportion of the Westerndorf ceramics is relatively high in Víziváros (4,8%), which was already noted in the material of the Roman bath, the Kastellbad of the fort uncovered on the territory of Király bath, which more-or-less matches the ratio of the Westerndorf Samian wares found at the sites of the *canabae*. This proportion was lower at one of the sites in Nagyszombat Street (3,4%), while a maximal

proportion (9,9%) appeared at another site in the southern part of the *canabae*, which was similar to the ratio observed in Hercules villa (9,1%). In Pannonia, 90% of the Westerndorf Samian wares can be found in forts and towns along the Danubian limes: this area benefited the most from the economic boom of the Severan period.

The importation of Samian wares drastically decreased in the middle third of the 3rd century: the quantity of the Pfaffenhofen wares is extremely low everywhere. Its proportion is 1,4% in the Víziváros material, which is even higher than the average of the sites of the *canabae*. Only Hercules villa and its close surroundings show higher values (2,3% and 1,8%).

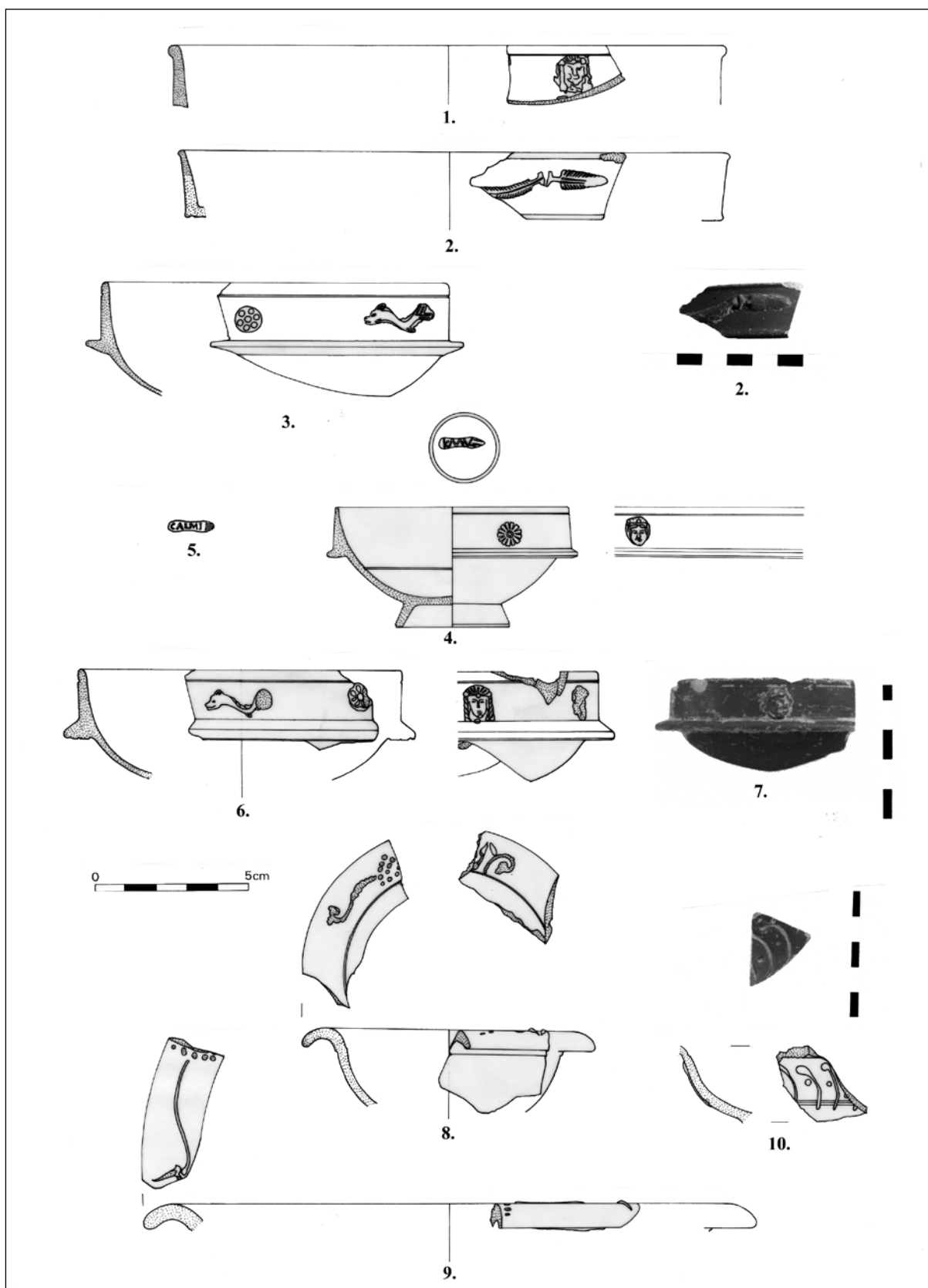
The North African ware C generally appeared in Aquincum in the second half of the 3rd century; they were imported after the western Samian ware factories had stopped working. A vessel of Hayes 59 B was found in the Víziváros find material, which can already be dated from the 4th century. The North African ceramics arrived in Pannonia through Northern Italy. Their number significantly increased in the past two years and not only in Vindobona, Savaria and Carnuntum, where these types had already been known. North African red slip ware is recorded from 12 new sites in Pannonia: a few of them were found in the region of Aquincum, while others were uncovered in villas on the Amber Route and in the Balaton region.

RÖMÉRZEITLICHE FUNDSTELLEN IN DER VÍZIVÁROS (BUDAPEST I.)
mit vermutlicher Lage des Kastells aus 1. Jh. n. Chr.

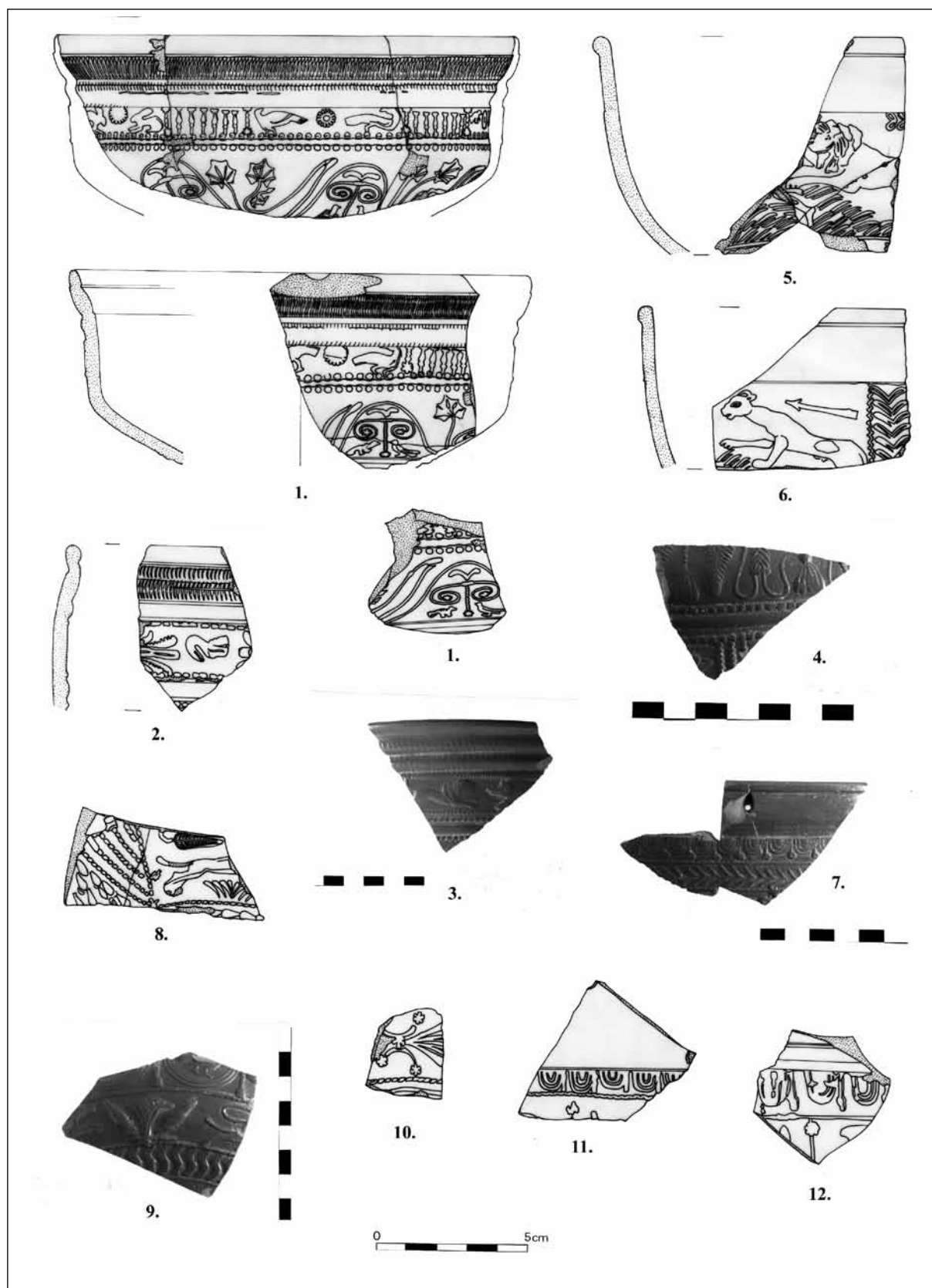
1. Tölgyfa Str. 28.	11. Kacsá Str. 7.	20. Gyorskocsi Str. 26.	29. Gyorskocsi Str. 6. – Iskola Str. 33.
2. Tölgyfa Str. 24.	12. Medve Str. 22–30.	21. Fő Str. 68. (Gyorskocsi Str. 23.)	30. Fő Str. 36.
3. Tölgyfa Str. 3. – Heenger Str. 2.	13. Fő Str. 70. – Gyorskocsi Str. 15.	22. Kapás Str. 6–12.	31. Szilágyi D. Pl. 3. (Fazekas Pl. 3.)
4. Bem J. Str. 3. – Feketesás Str. 4.	14. Fazekas Str. 22.	23. Csalogány Str. 7. – Gyorskocsi Str.	32. Corvin Pl. – Budai Vigadó
5. Bem Pl. 3.	15. Nagy Imre Pl. 4. (Vitéz Str. 10.)	20. – Medve Str. 3.	33. Corvin Pl.
6. Fő Str. 84.	16. Medve Str. 9–13.	24. Csalogány Str. 3/d.	34. Corvin Pl. 1–3.
7. Ganz Str. 12–14.	17. Vitéz Str. 6–8. – Medve Str. –	25. Csalogány Str. 3/c.	35. Szalag Str. 19.
8. Horváth Str. 12–24.	Gyorskocsi Str. 26–28.	26. Csalogány Str. 3/a. – Fő Str. 62–64.	36. Corvin Pl. 10–11.
9. Medve Str. 34–38.	18. Medve Str. 8–14.	27. Csalogány Str. 26.	37. Fő Str. 2.
10. Medve Str. 36–40.	19. Medve Str. 5–7.	28. Csalogány Str. 12. – Málna Str. 4.	

1. kép Római kori lelőhelyek a Vízivárosban, a tábor feltételezhető helyével (7, 13, 17–18, 20 – a feldolgozott sigillaták lelőhelyei). (Kérdő 2009. alapján)

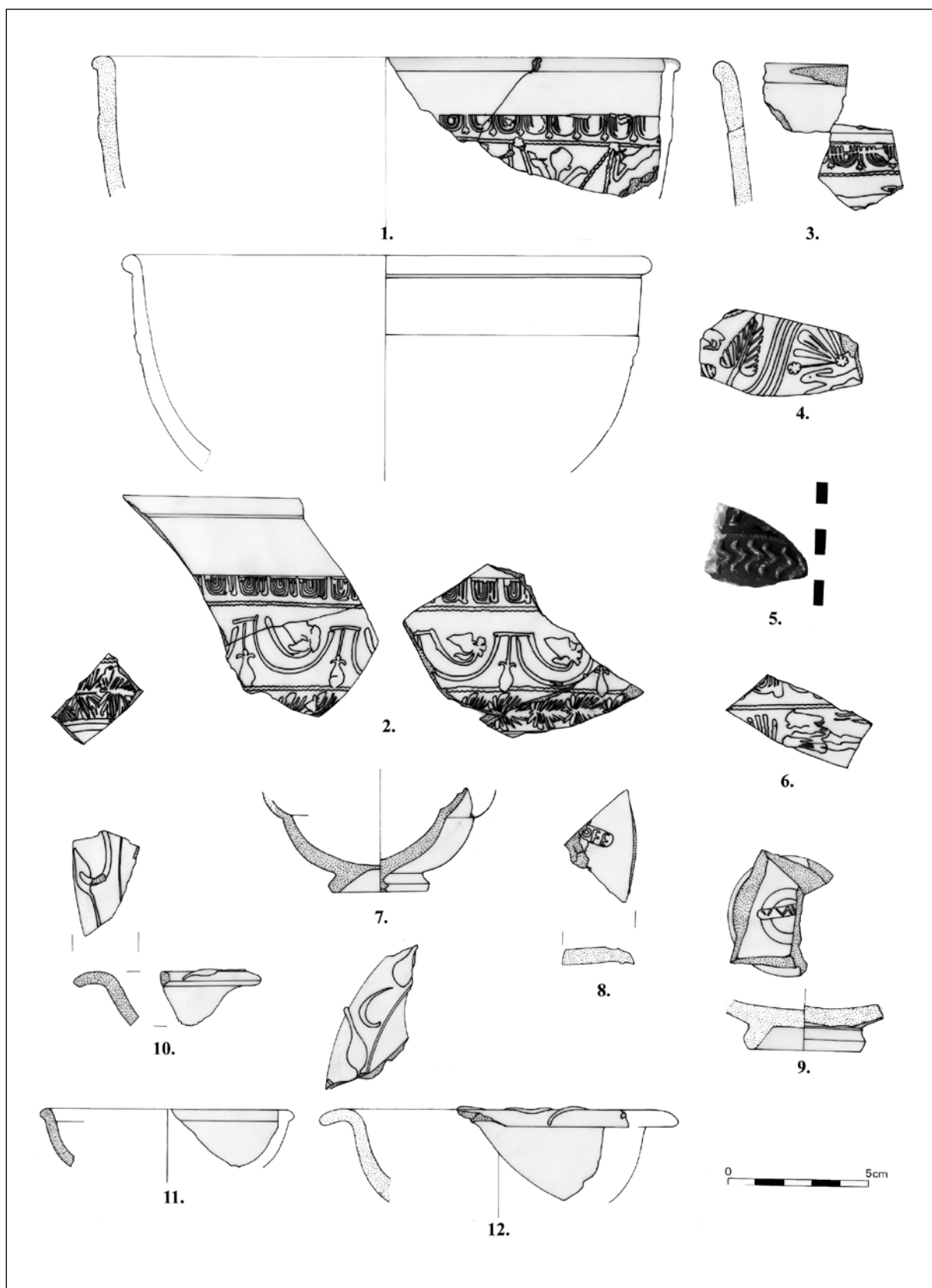

2. kép Észak-itáliai sigillaták a vízivárosi táborból és környékéről.

1-2: Consp.20, 3-4, 6-7: Consp.34, 5: Consp.26, 8: Consp.43, 9: Consp.39, 10: Consp.44.1

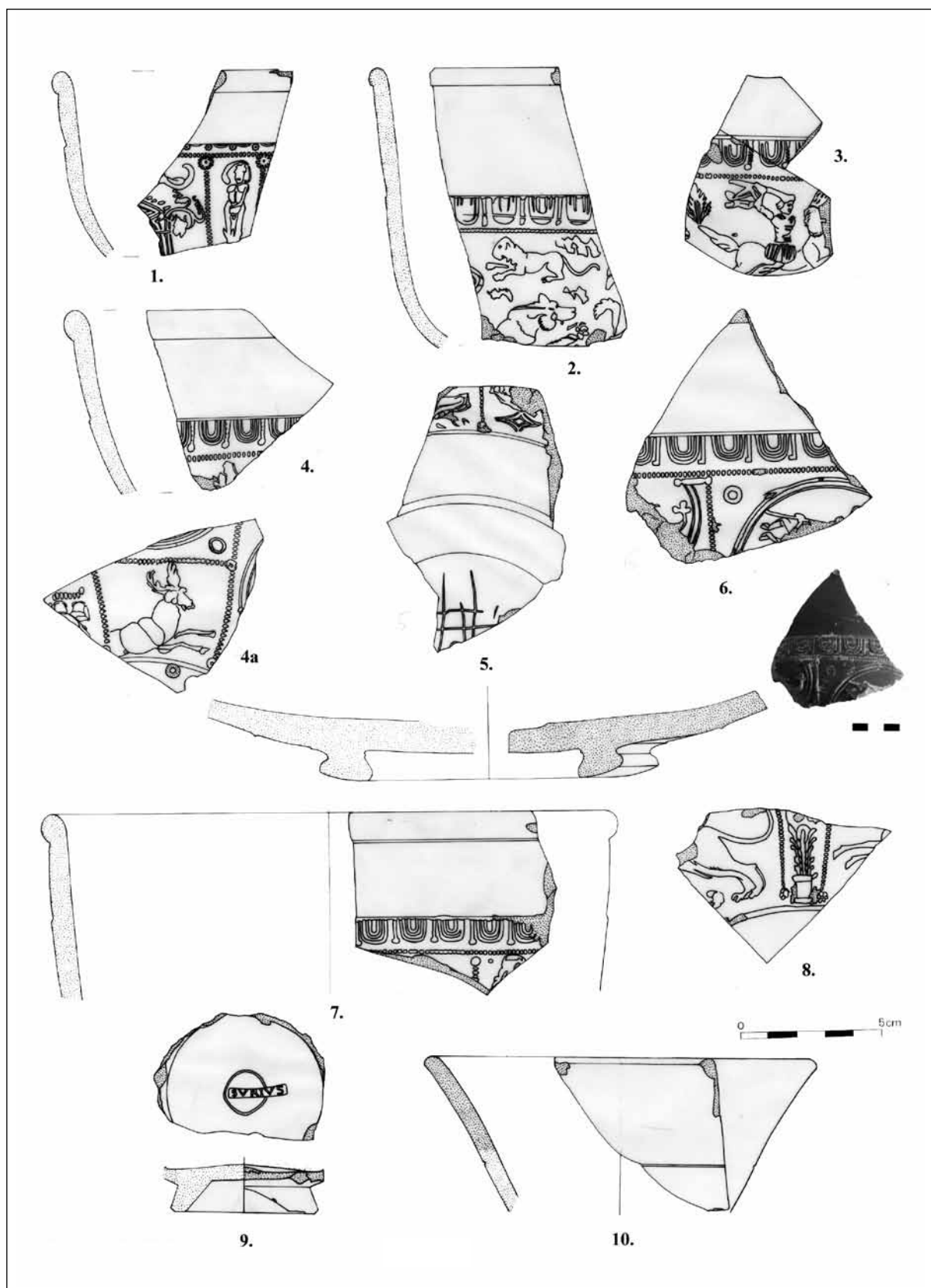

3. kép Dél-galliai sigillaták a vizivárosi táborból és környékéről. 1-4: La graufesenque-i Drag.29, 5-10: La graufesenque-i Drag.37, 11-12: Banassaci Drag.37. formájú edények

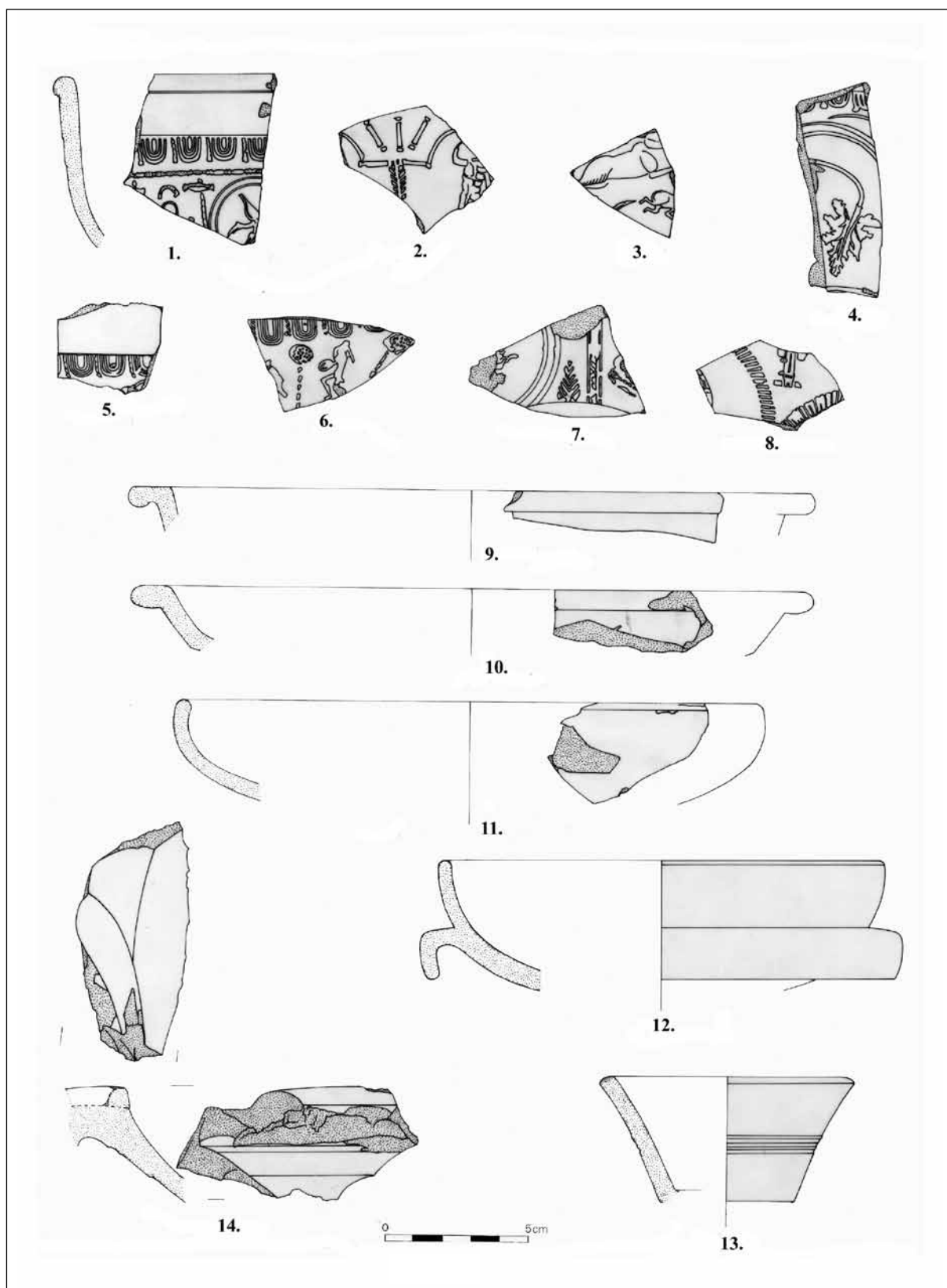

4. kép Dél-galliai sigillaták a vizivárosi táborból és környékéről.

1, 3-4: La graufesenque-i Drag.37, 2, 5-6: Banassaci Drag.37; 7, 9, 11: Drag.27; 10-12: Drag.35-36 formájú edények.

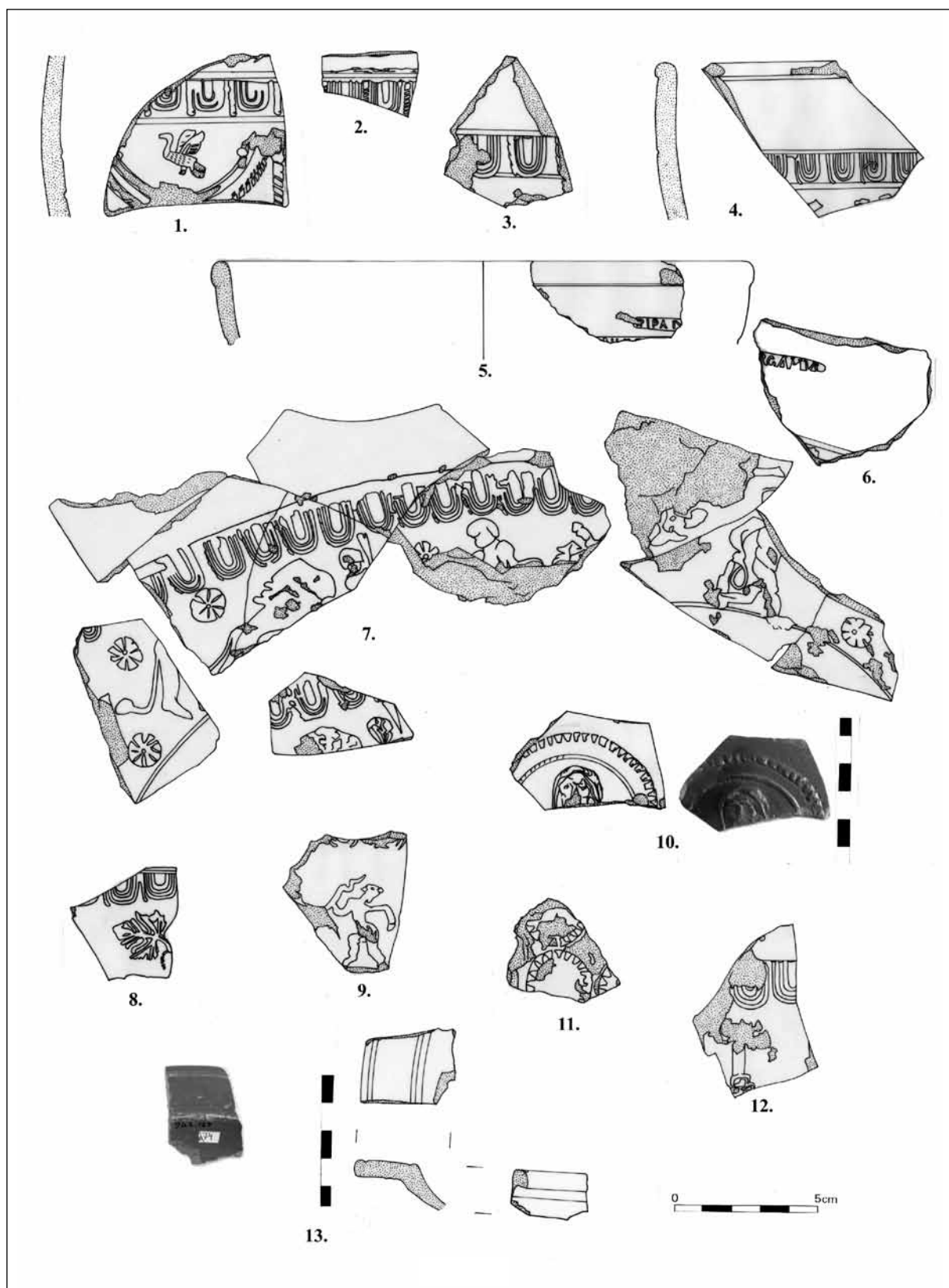

5. kép Közép-galliai sigillaták a vizivárosi táborból és környékéről.
1-8: Drag.37 formájú tálak, 9-10: Drag.33 formájú acetabula.

6. kép Rheinzaberni sigillaták a vizivárosi táborból és környékéről.

1-8: Drag.37 formájú reliefszerű áru, 9-10: Lud Tb formájú tányér, 11: Drag.32 formájú catillus, 12: Drag.38 formájú mortarium, 13: Drag.33 formájú mortarium, 14: Drag.43 típusú acetabulum.

7. kép Westerndorfi (1-7), pfaffenhofeni (8-12) és északafrikai (13) sigillaták a vizivárosi táborból és környékéről.